

ISSN: 2789-4444
2789-4452تحقیقی مجلہ پنجابی زبان تے ادب
ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار

پنجاب کلچر

(چھپماہی)

جلد 04، شماره 01، مسلسل شماره نمبر 07..... جنوری، جون 2024ء

مدیر اعلیٰ

پروفیسر ڈاکٹر نبیلہ رحمن

مدیر

ڈاکٹر ظہیر احمد شفیق

نائب مدیر

ڈاکٹر کرامت علی مغل

پنجاب یونیورسٹی، لاہور

مقالہ لکھنے والیاں لئی اصول تے قاعدے / ہدایتاں

- 1- مقالہ ان چھپیا ہووے تے کسے دوسری تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالہ ان پیج پروگرام، 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سو فونٹ تے ہارڈ دوویں طرح گھلیا جاوے۔
- 3- مقالے دے پہلے صفحے اُتے پٹھ لکھت معلومات ایس ترتیب نال درج ہوون:
مقالہ نگار دا پورا ناں، عہدہ، ادارہ، ڈاک پیس، فون نمبر: دفتر تے موبائل، ای میل پیس، مقالے دے ان چھپے ہون دی آپ گواہی تے دستخط۔
- 4- ہر مقالے دے نال اوس دا انگریزی وچ خلاصہ 100 (Abstract) توں 200 لفظاں وچ کار لازم لکھیا ہووے تے اوس خلاصے وچ اوہناں اکھراں پٹھ لکیر لائی جاوے۔ جیہڑے انٹرنیٹ سرچ لئی اگھویں یاں خاص (Key words) لئی استعمال ہو سکے۔ گھٹ توں گھٹ 5 اکھراں جیہڑے مقالے دے مختلف پکھاں توں ظاہر کرن مثلاً جے کوئی مقالہ چڑھدے یا مشرقی پنجاب دے ادب بارے ہے تے لفظ Indian Punjabi Literature پٹھ لکیر لائی جاوے جے اس وچ کسے خاص شخصیت، ادبی صنف یاں لوک ادب دا ذکر ہووے تے اوس شخصیت، صنف تے لوک ادب دے اوس خاص کھتیر پٹھ لکیر لائی جاوے۔ ایسے طرح مقالہ جیہناں سرناویاں توں پُردا اے یاں جس بھی کھتیر دا ویروا کردا اے اوہناں دے پٹھ وی لکیر لائی جاوے جویں Social & Political Culture، Colonial، Feminist، Folk، وغیرہ
- 5- مقالے وچ جدوں پہلی وار کسے انہم شخصیت دا ناں آوے تے کمائیاں (بریکٹاں) وچ اوس دی تاریخ پیدائش تے تاریخ وفات (موتے مطابق) درج کیتی جائے۔ جے کر کے حکمران یاں بادشاہ دا ذکر آوے تے اوہنے اوہدی حاکی دے سال لکھے جان اتے کسے انہم یاں خاص کتاب دی صورت وچ اوس دا چھپن ورا لکھیا جاوے۔
- 6- پنجابی توں علاوہ دو جیاں زبانوں وچ شخصیتاں دے ناں یاں کتاباں دے سرناویں کمائیاں وچ انگریزی اکھراں وچ لکھے جان۔
- 7- حوالیاں، مآخذ اں تے کتابیات لئی ”پنجاب کلچر“ لئی متھے طریقے نوں اپنایا جاوے، مثال دے طور تے:
کتاب دا حوالہ: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء) 40۔
کتابیات وچ اندراج: عبدالغفور قریشی۔ پنجابی ادب دی کہانی۔ لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء
مضمون دا حوالہ: فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء): 47۔
مآخذ اں کتابیات وچ اندراج:
فوزیہ حنیف، ڈاکٹر، ”ترقی پسند تحریک تے پاکستانی پنجابی ڈرامہ“، کھوج 81 (جولائی۔ دسمبر 2018ء) 47-81

Online Sources لئی:

ویب سائٹ دا پورا پیس، اوس توں فائدہ چکھن دی تاریخ، جس مضمون دا حوالہ دتا جائے اوس دے سرناویں تے لیکھک دا ناں وی دیو۔

- 8- HEC دی ہدایت مطابق ایس وچ مقالہ چھاپن توں پہلاں دو ماہراں کول مخفی تحریری رائے (Blind Review) لئی گھلیا جاندا اے۔ دوواں ماہراں دی مثبت، مخفی رائے دے مطابق ہی مقالے نوں ”کھوج“ وچ شامل کرن یا نہ کرن دا فیصلہ کیتا جاندا اے۔

آن لائن ویب سائٹ: <https://punjabculture.ipcs.edu.pk/>

انڈیکسنگ ویب سائٹ: <http://tehqueeqat.org>

حوالیاں لئی مور جانکاری لئی: http://mgrin.ursinus.edu/help/resrch_guides/cit_style_chicago.htm

مدیر: جملہ پنجاب کلچر۔ ادارہ پنجابی سلیکھ تے رہتل سار، پنجاب یونیورسٹی علامہ اقبال کیمپس، لاہور (پاکستان)

E-mail: director.ipcs@pu.edu.pk, punjab-culture@pu.edu.pk

Ph&Fax: 042-99210834

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

رسولؐ ساہمنے

بخش دینا رب نے رسولؐ ساہمنے
آپنے حبیبؐ مقبول ساہمنے
چھڈنے خدائی دے قنون رب نے
رکھنائیں عشق دا اصول ساہمنے
حشر نوں کچھری لا کے آپ بہن گے
رحمتاں دا ہووے گا نزول ساہمنے
جیہڑی جیہڑی گل آپؐ آکھی جان گے
کری جانی رب نے قبول ساہمنے
چٹی دُده چانی وی میلی چا پدی
آپؐ دیاں قدماں دی دھول ساہمنے
بخش دینا آپؐ نے بے سمجھ سمجھ کے
جو بھی آیا حسبِ معمول ساہمنے
دوزخاں دے وچہ کون سٹ سکدا
عورتاں نوں سیدہ بتولؑ ساہمنے
خوف تینوں کاہدا اے عبیرؑ بوذری
اپنے خدا تے رسولؐ ساہمنے

(عبیرؑ بوذری)

فہرست

- اداریہ
07 مدیر
- 1- کافیاں لکھے شاہ: کلمہ، مُرشد تے عشق راہیں
09 ڈاکٹر فوزیہ حنیف
- روحانی جاگرتی
- 2- لوک کھیڈ پنجابی ثقافت دے راکھے
25 ڈاکٹر عائشہ رحمان /
ڈاکٹر قمر النساء
- 3- انسانی مانتا تے ابلاغ وچ ماں دا کردار
35 ڈاکٹر محمد عرفان الحق
- 4- پنجابی لوک واراں وچ ماں دا کردار ”کال“ دا اک روپ
47 ڈاکٹر ماریہ طاہر
- 5- معراج نامہ قادر یار: تنقیدی تے تحقیقی جہات
57 نمرہ مجید

اداریہ

ایہ اوہ سماں اے جدوں بناوٹی ذہانت دی گل ہو رہی اے تے جیون نوں دیکھن دانکتہ نظروں اُکا ای بدلیا جا رہیا اے۔ ایس طرح دے حوالے نال انسانی جیون تے انسانی دماغ نوں نویکلے ڈھنگ نال سوچن تے مجبور وی کردا اے۔ ویلے دے بدن نال ای نویاں کاڈھاں ہو رہیاں نیں جہدے وچ انسانی جیون نوں سوکھت تاں مل رہی اے پر نال نال انسانی دماغ واسطے وی کئی چنٹا دے پکھ وی ودھ رہے نیں۔ ایہ سوچن سمجھن دا ڈھنگ شیواں نوں پرکھن تے جانچن ول وی پریردا رہندا اے جس نال کھوجکار واسطے نویاں راہواں وی نکلیاں نیں ”پنجاب کلچر“ وچ وی کھوجکاراں دیاں لیکھاں توں ایہ اُگھڑواں ہو جاندا اے کہ اوہ نویں جیون دے ڈھنگ نوں ای قبول رہے سگوں شیواں نوں پہلاں توں وکھ بہتر انداز نال پرکھنا وی چاہندے نیں ایہی سدھر کسے وی کھوجکار واسطے نویاں راہواں قائم کردی اے۔ ایس شمارے وچ پنج لیکھ شامل کیتے گئے نیں۔ سبھ توں پہلاں ڈاکٹر فوزیہ حنیف نے ”کافیاں لیکھے شاہ: کلمہ، مرشد تے عشق راہیں روحانی جاگرتی“ وچ لیکھے شاہ دے کلام دا تجزیہ کر دیاں ہویاں روحانیت نال جوڑیا اے تے آپ دے کلام وچ توحیدی رنگ نوں مرشد تے عشق دے تصور نال بیانیا اے۔ لیکھے شاہ پنجابی زبان دے اوہ شاعر نیں جہناں نے اپنیاں کافیاں وچ ون سونتا دے نال وکھ وکھ موضوعات نوں بیان کیتا اے تے ایہناں وچوں بڑی محنت نال ڈاکٹر فوزیہ حنیف نے سگوں حوالیاں نال اپنے لیکھ نوں ودھیا ڈھنگ نال پڑھنہاراں تیکر اپڑایا اے۔ ڈاکٹر عائشہ رحمان تے ڈاکٹر قمر النساء دا لیکھ ”لوک کھیڈ پنجابی ثقافت دے راکھے“ وچ پنجاب اندر ادو کے تے اجو کے

سے دیاں کھیڈاں نوں موضوع بناندیاں ہوئیاں پنجابی رہتل تے وسب دیاں جھلکیاں وی دکھائیاں نیں۔ ایہ لیکھ نویں پیڑھی واسطے بہت نویکلکیاں گلاں نوں وی ساہمنے لیاندا اے۔ ڈاکٹر محمد عرفان الحق نے ”انسانی مانتا تے ابلاغ وچ ماں بولی دا کردار“ وچ ماں بولی دی اہمیت نوں بیانیا اے تے ایہ انسانی جیون تے کیوں اپنا ڈونگھا اثر پاندی اے اوس نوں بڑے مدلل انداز راہیں دکھایا اے۔ ڈاکٹر ماریہ طاہر نے ”پنجابی لوک واراں وچ ماں دا کردار کال‘ روپ دا اک روپ“ دے سرناویں نال لوک تاریخ نوں بڑے سوہنے ڈھنگ نال گوکھیا اے اوہناں نے پنجابی زبان وچ لکھیاں واراں وچ کال دے روپ نوں مثالاں راہیں بیان کیتا اے۔ نمرہ مجید نے ”معراج نامہ قادر یار: تنقیدی تے تحقیقی جہات“ وچ قادر یار دے جیون تے معراج نامے نوں بیان کردیاں تحقیقی انداز ساہمنے رکھیا اے۔ ایہ سارے لیکھ ایس گل دا ثبوت نیں کہ پنجابی زبان دے کھوجکاراں نے کھوج پرکھ لئی نویاں منزلاں دی بھال شروع کر دتی اے تے اوہ ویلا دُور نہیں اے جد منزل مل جاوے گی۔

مدیر.....

کافیاں بلکھے شاہ

کلمہ، مُرشد تے عشق راہیں روحانی جاگرتی

Abstract:

This research article describes importance of spirituality through Murshid (spiritual guide), Kalma and Ishq (Love). Most of the verses of Kalam e Bulleh shah show that he gave examples from his social life for the spiritual development of the people. Baba Bulleh Shah's readings, meditation, experience in sufi life are extensive and deep poetry which are expressed strongly in his poetry. The study of Kafian Bulleh Shah shows that he explores themes of love, spirituality and humanity through the message of his Murshid. He wants to reform the society through love and humanity.

Keywords: Spirituality, Poetry, Social Life, Meditation, Extensive and deep poetry, Murshid, humanity.

.....

پنجابی صوفی شاعراں دی شاعری اک حسی تجربے دے نال نال روحانی واردات دی داستان اے۔ دراصل ازلی حقیقت نوں جانن تے سمجھن لئی دو ڈھنگ اختیار کیجے جاندے نیں۔ اک کسبی ڈھنگ جیہدا تعلق عقل نال اے تے دوجا وہی ڈھنگ جیہدا تعلق وجدان نال اے۔ عقل دلیلاں داسہارا لینی اے جیہدے راہ وچ شک شبے دی گنجائش ہوندی اے جد کہ وجدان وچ شک شبے دی گنجائش نہیں ہوندی تے ایہدا دوجا ناں ”عشق اے۔ عشق داسدھا تعلق دل نال

ہوندا اے تے عشق وجدان دے پرلا کے ساریاں قیداں توں آزاد ہو کے اپنی منزل تیک اپڑ جانا اے۔ ایہو کارن اے پئی ساڈے پنجابی صوفی شاعراں نے اپنی شاعری راہیں بندے نوں جیون دی اصل حقیقت نوں سمجھن تے معرفت دی دُنیا نال جانکاری دین دی کوشش کیتی۔ منیر احمد شیخ اپنے مضمون ”پنجابی شاعری وچ تصوف“ وچ لکھدے نیں:

..... پنجابی شاعری، شاعری نالوں ودھ اک روحانی واردات اے تے ایس لئی ایس شاعری دیاں اک نالوں زیادہ سطحاں نیں، پڑھن دیاں وی تے تجربہ کرن دیاں وی۔ ایہدی ادبی حیثیت تے پڑھن والیاں بڑی بعد وچ جا کے متعین کیتی لیکن ایہہ مڈھ توں ای شعر کہن والیاں تے پڑھن والیاں لئی اک ڈوگھے روحانی تجربے دی حیثیت رکھدی سی تے آج وی ایہدی اپیل ایہو ای گھمبیر روحانی تجربہ اے جیوں دے وچ شعر کہن والا تے سُنن والا آپس وچ اک مک ہو جاندا ہے۔⁽¹⁾

پنجابی صوفیانہ شاعری وچ اُچا مقام رکھن والے نڈرتے بے باک شاعر بابا لکھے شاہ نے بندیاں دے جیون وچ روحانیت دی جوت جگاؤن لئی اوہناں دی باہر دی دُنیا نوں اندر یعنی باطن نال جوڑن دا جتن کیتا۔ اوہناں مُرشد تے عشق دے نظریہ راہیں کلے تیک اپڑن تے رب دا ذکر کرن دی اہمیت نوں اُجاگر کیتا۔ دراصل صوفیاں دا آکھنا اے کہ کلمہ مقام حق توں آرہیا اے تے ایہو روح نوں اپنے نال ملا کے اوس نوں روحانی طبقات پار کرواندا ہویا واپس اپنے آخری روحانی مقام اُتے لے جان داکم کردا اے۔ کلے نوں سنتاں نے ناد، شبد تے اُحد شبد وغیرہ آکھیا اے۔ صوفی درویشاں نے اینوں گُن، حُدا داکلمہ، حُدا داکلام، بانگ اسمانی، کلام الہی، اسم اعظم تے سلطان الاذکار وغیرہ دے ناواں نال بیانیا اے۔ درحقیقت مُرشد دی مدد نال باطن وچ ایس کلے نال وابستگی نوں ای مُرشد دے ہتھاں اُتے بیعت ہونا یا مُرشد دے کلے وچ آنا آکھیا گیا اے۔ بے آرپوری، ٹی آرشدگاری لکھدے نیں:

کامل فقیروں کی کلمہ، کلام، امر، حکم، گُن، شبد یا نام سے مراد کسی بھی زبان کے کسی خاص لفظ یا جملہ سے نہیں، بلکہ خدا کی کائنات کو پیدا کرنے والی اور پیدا شدہ مخلوق کو دوبارہ خود میں ملانے والی طاقت سے ہے۔ سائیں جی کا

کلام اس طاقت کے بیان سے بھرپور ہے آپ نے اس طاقت کو نام۔ ناد۔
 اُحد ناد۔ شبد۔ اُحد شبد۔ اُحد کا باجا۔ عارف کا باجا۔ اُحد کی مُرلی۔ اُحد کی
 بنسی۔ اُحد کی تار۔ نحن اقرب کی بنسی۔ گنج مخفی کی مُرلی۔ گن فیکون کی آواز
 غرضیکہ اسے کئی ناموں سے پکارا ہے۔“ (2)

دراصل کامل صوفی ازل توں ایس سچے کلمے دی صفت کردے آرہے نیں کیوں جے ایہ
 رب نال ملن لئی رب ولوں ای بندے اندر رکھیا گیا قدرتی ذریعہ اے۔ بلھے شاہ دے کلام وچ ایس
 کلمے دا ذکر بھرواں ملدا اے۔ بلھے شاہ دی کافی ”بنسی کا ہن اچرج بجائی“ وچ بلھے شاہ نے مُرشد
 دے ذریعے کلمے دی اہمیت تے رب تیک اپڑن دے راہ ول رہنمائی کیتی اے۔ وگی ویکھو:

بنسی کا ہن اچرج بجائی

بنسی والیا چا کارا نجھا

تیرا سُر ہے سبھ نال سا نجھا

تیریاں موجاں ساڈا مانجھا

ساڈی سُرتیں آپ ملائی

بنسی کا ہن اچرج بجائی

بنسی والیا کا ہن کہاویں

شبد انیک اٹوپ سناویں

اکھیاں دے وچ نظر نہ آویں

کیسی بکھری کھیل رچائی

بنسی کا ہن اچرج بجائی

بنسی سبھ کوئی سنے سناوے

اُرتھ اس کا کوئی ورلا پاوے

جو کوئی اُنہد کی سُر پاوے

سو اس بنسی کا سودائی

بنسی کا ہن اچرج بجائی (3)

بُلیھے شاہ آکھدے نیں میرے محبوب نے اچرج بنسی وجائی اے۔ اے بنسی والے محبوب (رانجھا) تیرا سُربھ نال سانجھا اے تیرا موج وچ آنا ساڈے لئی خوشی دی گل اے۔ ایہ تعلق ساڈے نال تو خود پیدا کیتا اے۔ درحقیقت بُلیھے شاہ اوس سُر، آواز دی گل کردے نیں جیہڑا ازل توں چلیا آرہیا اے۔ ساری کائنات وچ ایس بنسی دے سُردی آواز گونج رہی اے پر انسانی سوچ تے عقل مُرشدتوں بغیر ایس بنسی دے سُرنوں سمجھ نہیں پاؤندی۔ ظاہری دُنیا دی بنسی نون تے سارے لوک سمجھ سکدے نیں پر اُحمد دی بنسی دا علم صرف تھوڑے لوکاں نوں ہوندا اے تے جیہڑے لوک اک واری ایس دے دیوانے ہو جاندے نیں اوہ معرفت دے راز نوں پا جاندے نیں۔ جو کوئی ایس الوہی آواز نوں (جیہڑی ازل توں ابد تیک آوندی رہوے گی) سمجھ لے گا اوہ ایس داشیدائی ہو جاوے گا۔ ایس کافی وچ تصوف دی ڈنگھی رمز لگی ہوئی اے۔ بنسی دی علامت جیہڑی کرشن جی دے نال دے نال تے اتھے رانجھے نال منسوب کیتی گئی اے۔ اک بلند درجہ روحانی طبق (عالم لاہوت) دی موسیقی ول اشارہ اے۔ ایس بنسی دا ذکر تے ہر شخص کردا اے پر ایہ بھید صرف اوس اُتے کھلدا اے جیہڑا اپنے اندر نغمہ الہی نوں سُن دا اے۔ بنسی دیاں کئی سُراں نیں پر اک واحد سُرنغمہ الہی ایہناں ساریاں وچ کم کردی اے۔ جے کراسیں کلمہ نال پکا تعلق قائم کر لاں گے تے مرن ویلے ساڈی بخشش لئی حضور اکرم ﷺ دی گواہی ای کافی ہووے گی۔ دراصل ایس کلمے نال بندے دا تعلق رب دے ذکر دے ذریعے ای قائم ہو سکدا اے۔ ایس سلسلے دی سب توں اعلیٰ تے عمدہ بشارت رب العزت نے خود بندے نوں دتی فاز کردنی اذکر کم (یعنی اے میرے بندو! تسیں یاد کرو مینوں میں یاد کراں گا تہانوں) کلمے دا ذکر دل دی صفائی کردا اے تے ایس راز دے عاشق کدی ایس دی قربت توں وانجھے نہیں رہندے۔ جے آر پوری تے ٹی۔ آر شدگاری لکھدے نیں:

سائیں جی نے کلمہ یا اُحمد کو ”گن فیکون“ کی آواز کہہ کر یہ اشارہ کیا ہے کہ
خُدا کا حکم یا کلمہ ہی کائنات کا خالق ہے۔ آپ نے اس کو گنج مخفی دی
بنسری، یعنی خُدا کا پوشیدہ خزانہ بھی کہا ہے۔ اسی کو آپ نے لامکاں کی پٹری
پر بیٹھ کر بجایا جانے والا نادبھی کہا ہے۔ اور اسی کو ”عرشی گُرسی“ (آسمانی تخت)
کی بانگ کا نام بھی دیا ہے۔⁽⁴⁾

بلیھے شاہ، عنایت شاہ قادری شطاری دے مُرید سن تے قادر یہ سلسلے وچ ذکر تے جذب نوں بڑی اُچھتیا حاصل سی۔ ایس لئی بلیھے شاہ دے کلام وچ ذکر تے جذب دی کیفیت بھر پور ملدی اے۔ بلیھے شاہ نے اپنے مُرشد کولوں ملے ذکر راہیں کلمے تے ربی عشق دی معرفت نوں جانیا تے اپنی شاعری اندر ایس دی اہمیت نوں بیان کیتا۔ اُستاز العلماء حضرت مولانا الحاج محمد اسماعیل صاحب سنبھلی لکھدے نیں:

(خلوت وانجمن) لوگوں کے ساتھ بیٹھ کر بھی اپنے وطن اصلی کی طرف متوجہ رہنا اور اللہ کی یاد سے غافل نہ ہونا۔ حق تعالیٰ کا ارشاد ہے رجال لا تلهيهم تجارة ولا بيع عن ذكر الله (میرے بندے وہ لوگ ہیں جن کو سوداگری اور لین دین میرے ذکر سے غافل نہیں کرتا)..... اپنے قلب کی طرف متوجہ ہونا اور خیال کرنا کہ قلب سے اللہ اللہ نکل رہا ہے یعنی سالک ہمیشہ اللہ کا ذکر کرے۔ اسم ذات کا یا نفی واثبات کا یعنی کلمہ شریف لا الہ الا اللہ کا کہ جو اپنے مرشد سے پہنچا ہو، اور ذکر اس قدر کرے کہ حق تعالیٰ کی حضوری حاصل ہو جائے۔ حضرت خواجہ نقشبند فرماتے ہیں کہ مقصود ذکر سے یہ ہے کہ دل ہمیشہ حضرت حق کے ساتھ حاضر رہے بوصف محبت و تعظیم۔⁽⁵⁾

بلیھے شاہ نے عرفان تے آگہی دا پندھ سوچ وچار راہیں نہیں کیتا۔ ایس منزل وچ اوہناں دا حضر راہ وجدان تے عشق دا ذوق رہیا اے۔ ایہناں دے نیڑے کائنات تے عالم خارجی دی تخلیق عشق دیاں کرشمہ سازیاں نیں۔ حضرت شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر ہوریں عشق دی حقیقت انج بیان کردے نیں:

حضرت شیخ الاسلام قدس سرہ العزیز نے عشق کی حقیقت بیان فرماتے ہوئے کہا کہ عشق کی تحریک مشاہدہ معشوق سے ہوتی ہے۔ جب لوگ مجاہدہ میں مبالغہ کرتے ہیں تو وہ مجاہدہ مکاشفہ بن جاتا ہے۔ اور جب مکاشفہ مشاہدہ بنتا ہے تو عاشق اپنے آپ کو معشوق کی بارگاہ میں حاضر پاتا ہے۔ اُس کا جذبہ عشق ترقی پذیر ہوتا ہے۔ بتدریج منازل عرفان طے کرتا جاتا ہے۔ حجابات درمیان سے اٹھتے چلے جاتے ہیں۔ ایک مقام پر پہنچتا ہے تو اُسے قرار آ جاتا

ہے۔ گویا وہ عالمِ تحیر میں پڑ گیا۔ (6)

در اصل عشقِ دی بنیادِ مشاہدہ اُتے ہوندی اے پر ایس مشاہدے لئی اللہ تعالیٰ نے اپنے خاص لوک چُن لئے نیں جیہناں دا دل رب دے عشق وچ دھڑکدا رہندا اے تے اوہ دوجیاں نوں وی راہِ حق دکھاؤندے رہندے نیں۔ ملفوظاتِ حضرت شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر اسرار الاولیا (اردو) وچ لکھیا اے:

جناب رسالت مآب ﷺ سے روایت ہے کہ روزِ ازل جب اعضاءِ انسانی کی تخلیق و تخمیر کی گئی۔ بنی نوع انسان میں سے گروہِ عشاق کا تخمیر عشق و محبتِ الہی سے اٹھایا گیا۔ جس کا نتیجہ ہے کہ ازل سے لیکر آج تک ان لوگوں کی زبان پر ربِ ارنی نظر الیک ہی کا کلمہ ہے۔ پس اے درویش! جس آنکھ میں عشق کا سرمہ لگا دیا گیا ہے۔ عرش سے تحتِ اُترئی تک کوئی چیز اُس نظر میں غیب نہیں۔ (7)

صوفیاں دا آکھنا اے باطنِ دی دُنیا تیک اودوں ای رسائی ہو سکدی اے جدوں دل نوں دُنیا دیاں فانی شیواں دے ذکر تے تصورِ دی تھان، ربِ دی ذات دے ذکر تے مُرشد دے تصور اُتے لا دتا جاوے تاں بندے دے اندرونِ دُنیاوی مادیت پرستی نوں ختم کیتا جاسکدا اے تے ربِ دی ذات نال محبت تے لگاؤ پیدا کیتا جاسکدا اے۔ اُستازِ العلماء حضرت مولانا الحاج محمد اسماعیل صاحب سنبھلی لکھدے نیں:

ذکر اللہ آئینہ قلب کی صیقل ہے اور طالبانِ محبت کے زخمِ کامرہم اور روح کی غذا ہے ذکر اللہ دُنیا سے دور اور خدا سے قریب کرتا ہے۔ ذکر اللہ جہنم سے دور کرتا ہے اور جنت سے قریب کرتا ہے۔ ذکر اللہ دنیا کی تمام نعمتوں سے بہتر اور اعلیٰ ہے۔ ذکر حق ہی وہ چیز ہے جو حق تعالیٰ کے انوار سے وصل اور مخلوقِ فانی سے فصل کراتا ہے اور دائمی زندگی عطا کرتا ہے۔ (8)

بہر حال ذکر تے شغل دا اصل مقصد اپنے ظاہر تے باطنِ دی اصلاح اے، ایس دے بغیر ذکر تے شغل بیکار اے۔ ذکر وچ اسمِ ذاتِ اللہ دی کثرت، دوجے اذکار تے اشغالِ نالوں بہتی مفید تے بہتر اے۔ ایس سلسلے وچ اہل اللہ دی صحبت بہت ضروری اے۔ اُستازِ العلماء

حضرت مولانا الحاج محمد اسماعیل صاحب سنبھلی لکھدے نیں:

جبکہ علم باطن کا حاصل کرنا فرض ہے تو اس علم کے عالم کی تلاش بھی ضروری ہوگی لہذا مرشد کامل کی کچھ کیفیات معلوم ہونی چاہئیں تاکہ صحیح شناخت کے بعد اس سے فائدہ حاصل کیا جائے۔⁽⁹⁾

درحقیقت اک سالک صحیح کلمہ اودوں ای پڑھ سکدا اے۔ جدوں اپنے مرشد کولوں کلمہ پڑھدا اے۔ مرشد نہ صرف اوس نوں صحیح کلمہ سکھاؤندا اے سگوں کلمے دے معنی تے اوہدیاں برکتاں وی کھل کے بیان کردا اے جہدے نال سالک دے من وچ کلمہ تے اوہدے معنی نقش ہو جاندا اے۔ اوہ رات دن کلمے دا ورد کردا اے تے رب کولوں برکتاں حاصل کردا اے۔ حقیقت دی راہ تے ٹرن والے سالک دے تن پڑاواں وچوں اک پڑا مرشد والا اے بلھے شاہ نوں ایس پڑا وچ عنایت شاہ قادری توں سوا کچھ وی نہیں دسدا۔ اوہناں اپنا طبیب ”مرشد“ نوں آکھیا جیہدے عشق نے اوہناں نوں ”تھیا تھیا“ کر کے نچایا تے ایس ”تھیا تھیا“ نے اوہناں دے وجود وچوں ”آپے“ نوں مُکاؤن وچ اہم کردار ادا کیتا اے۔ اوہناں اپنیاں کافیاں وچ راجھے دی علامت راہیں اک سالک دے حقیقت دے راہ وچ اگے ودھن دی دس پائی تے توحید دی اصل حقیقت نال عام لوکاں نوں روشناس کروایا تاں جے اوہناں دا مرشد تے ذکر راہیں رب نال تعلق مضبوط ہو سکے۔ ڈاکٹر سید اختر جعفری اپنی لکھت ”نویں زاویے“ وچ لکھدے نیں:

بابا بلھے شاہ ایسے توحید دے قائل نیں جیہڑی ازل توں موجود اے تے ابد تیکر باقی رہے گی۔ ایہو توحید ایس کائنات دی رگ رگ تے ڈڑے ڈڑے وچ سمائی ہوئی اے۔ بابا بلھے شاہ جدوں ایس توحید دے رنگ وچ اپنے آپ نوں رنگ لیندے نیں تے فیر اوہناں نوں اپنی ذات تے رب دی ذات وچ کوئی فرق دکھالی نہیں دیندا۔ اوہناں دی ذات جزو وانگوں گل وچ سما جاندا اے۔⁽¹⁰⁾

دراصل بلھے شاہ دا تصوف بامقصد تصوف سی۔ ایہہ تصوف گنہبیر روحانی جاگرتی اتے احساس اُتے انحصار کردا سی۔ بلھے شاہ ربی نور دے پاندھی سن۔ اوہ ازلی نور دے و نجا رے سن۔

اوہناں دے دل وچ صرف سچائی دی روشنی جگدی سی۔ اوہناں دے صوفیانہ خیالات موجب سچا عشق ربی جمال دا احساس اے جیہڑا مُرشد دے راہ اُتے چل کے حاصل ہوندا اے۔ جناب ڈاکٹر ترلوچن سنگھ اپنے مضمون ”دیکھے شاہ دا تصوف“ وچ لکھدے نیں:

بلھے شاہ دا تصوف با مقصد تصوف سی۔ ایہہ تصوف گنہیہ روحانی جاگرتی اتے احساس اُتے نر بھرسی۔ ایہہ احساس اوس نوں قادری صوفی سلوک تے عملاں توں عنایت شاہ راہیں ملیا۔ عنایت شاہ اُچ کوئی دا عالم تے ولی اللہ سی۔ اوس توں جیون سکھیا لے کے لیکھے شاہ وی سنت صوفی بنیا۔⁽¹¹⁾

صوفیاں دا مننا اے پئی رب بندے دے اندر وسدا اے تے روح وی اندرای اے تے روح نوں رب نال جوڑن والی ڈور یعنی ”کلمہ“ وی اندر اے۔ پر خُدا یا کلمہ دے گنج مخفی دا راز ظاہر کرن والا تے ایس تیک اپڑان والا مُرشد کامل باہروں بھالنا پیندا اے:

جے کوئی اُس نوں لکھنا چاہے، باجھ وسیلے لکھیا نہ جائے
شاہ عنایت بھید بتائے، تاں گھلے اسرار⁽¹²⁾

مُرشد دا اصلی کم باطنی کلمے دا بھید دینا تے روح نوں اوس دے شغل دا طریقہ کار دسنا کیوں جے ایس کلمے دے بغیر پار اُترن دا ذریعہ کوئی نہیں۔ بلھے شاہ اپنیاں کافیاں ”ڈھلک چرنے دی ہتھی، کتیا مُول نہ جاوے“ کافی وچ اشارہ کردے نیں کہ روحانی شغل وچ بہت ساریاں اوکڑاں پیش آؤندیاں نیں۔ ایہناں اوکڑاں نوں حل کرن وچ مُرشد دا اوہو ہتھ اے جیہڑا اک لوہار دا ناقص چرنے دے ٹھیک کرن وچ ہوندا اے۔ دراصل مُرشد دا فضل سے مَنّاں کت لین نالوں زیادہ اے، یعنی مُرشد کامل دا فضل تے کرم ہر قسم دے نیک عملاں توں اُچا درجہ رکھدا اے۔ ملاحظہ ہووے:

ڈھلک گئی چرنے دی ہتھی، کتیا مُول نہ جاوے
تکے نوں دل پے پے جاندے، کون لوہارا سداوے
تکے دے دل کڈھ لوہارا، تندی ٹٹ ٹٹ جاوے
گھڑی گھڑی ایہہ جھولے کھاندا، چھلی کت بدھ لاہوے
فیتا نہیں جو بیڑی سچناں، بایڑ ہتھ نہ آوے

چڑیاں اُتے چوڑ ناہیں، ماہل پئی بڑاوے
 ڈھلک گئی چرنے دی ہتھی، کتیا مول نہ جاوے
 دن چڑھیا کد گزری، مینوں پیارا مکھ دکھلاوے (13)

صوفیاں دا پکا عقیدہ اے کہ مُرشد دا پلا پھڑنا خدائی رحمت دے دائرے وچ داخل ہونا اے۔ بلیکھے شاہ اپنے کلام وچ وار وار ایس امرول اشارہ کردے نیں کہ الہی رحمت دا حصول مُرشد دے ذریعے ہوندا اے۔ بلیکھے شاہ فرماؤندے نیں کہ مُرشد دے دسے ہوئے راہ اُتے چلن نال سدھراں توں چھٹکارا ملدا اے، دل پاک تے صاف ہوندا اے تے انسان بے خوف ہو کے حقیقی خوشی دا حق دار بن جاندا اے:

پھڑ مُرشد عبد خدائی ہو
 وچ مستی بے پروائی ہو
 بے خواہش بے نوائی ہو
 وچ دل دے خوب صفائی ہو
 بلیکھے بات سچی کدوں رُکدی اے
 گل اک نُقطے وچ مگدی اے (14)

مُرشد جیندے جی وی مدد کردا اے تے وقت آخر وی طالب نوں ہر طرحاں دے
 خطریاں توں بچا کے منزل مقصود اُتے اپڑان دا ضامن ہوندا اے:
 اک اوکھا ویلا آوے گا
 سبھ ساک سین بھج جاوے گا
 کر مدد پار لنگھاوے گا
 ادہ بلیکھے دا سلطان گڑے
 کر کتتن ول دھیان گڑے (15)

مُرشد دکھاں تے خطریاں دی گھاٹی نوں پار کروا کے روح دا مالک کُل نال وصال
 کروا دیندا اے تے اوس نوں اوس مقام اُتے اپڑا دیندا اے جتھے کسے دی رسائی ممکن نہیں:

ہُن مینوں کون پچھانے، ہُن میں ہوگئی نی کجھ ہور

ہادی مینوں سبق پڑھایا

اوتھے غیر نہ آیا جایا

مُطلق ذات جمال وکھایا،

وحدت پایانی شور (16)

ایس حقیقت توں انکار نہیں کیتا جاسکدا کہ روحانی ترقی لئی مُرشد توں مُراد رب نال وصال کرن والا کامل ولی اے۔ بُلھے شاہ مُرشد دی ہستی نوں رب تے بندے دوواں وچکار میل دا ذریعہ آکھدے نیں۔ دراصل رب دا سچا عابد خُدا ئی سمندر وچوں اُٹھن والی اجہی لہر اے جیہڑی سمندر توں اُٹھدی اے، ہمیش لئی سمندر دا حصہ رہندی اے تے آخر سمندر وچ ای سما جاندی اے۔ لہر کدی وی سمندر توں وکھری نہیں ہوندی۔ لہر دیاں جڑاں ہمیش سمندر وچ ای رہندیاں نیں۔ جے آر پوری، ٹی۔ آر۔ شنکاری لکھدے نیں:

صُوفی درویشوں نے مُرشد کامل کو خُدا کے آسمان سے لگا زینہ کہا ہے۔ یہ وہ شفاف شیشہ ہے جس میں دوسری طرف کا نور صاف دکھائی دیتا ہے سائیں بُلھے شاہ عشق مجازی کو عشق حقیقی تک لے جانے کا ذریعہ کہتے ہیں۔ یہاں عشق مجازی کا مطلب مُرشد کی صُورت یعنی انسانی قالب میں نمودار حقیقت کا عشق ہے۔ آپ نہایت خوبصورت انداز میں اس پیچیدہ راز کو آشکار کرتے ہوئے فرماتے ہیں کہ جب تک کسی شکل و صُورت سے پیار نہ ہو، نادیدہ حقیقت کا پیار کیسے بیدار ہو سکتا ہے دیدہ صُورت کے عشق کا دھاگانہ ہو تو صُوفی نادیدہ کی محبت کا جامہ کیسے سیئے؟ جب تک مُرشد مجازی صُورت میں سخی بن کر نہ آئے رحمانی شفقت کی خیرات کیسے نصیب ہو؟ مُرشد کامل کی ذات کا عشق ہی عشق الہی کا جنم داتا ہے۔ (17)

ڈاکٹر اسلم رانا روحانیت تے تصوف دے راہ وچ عشق دی کیفیت نوں اُنج بیان

کردے نیں:

تصوف وچ عشق اک عجیب کیفیت داناں اے۔ کسے پاسے تے ایہہ

صرف اوس جذبے دا اظہار اے، جیہڑا اک عاشق اپنے محبوب لئی محسوس کردا
اے تے دوجے پاسے عشق اک حسّی عمل اے، جیہدے ذریعے انسان
حقیقت دا ادراک کردا اے تے اک ہور نقطہء نظر نال عشق توحید دے
مسنک دا دوجا ناں اے۔ (18)

مولانا روم فرماندے نیں کہ جیہڑا بندہ خدا دی حضوری وچ رہنا چاہندا اے۔ اوہنوں
آکھو کہ اوہ جا کے کسے ولی اللہ دی صحبت وچ بیٹھے۔ ولیاں دی اک گھڑی دی صحبت سوورھیاں دی
پُر خلوص بندگی نالوں بہتر اے:

ہر کہ خواہد ہمنشینی با خدا
گونشید در حضور اولیا
ہمنشینی ساعتے با اولیا
بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا

بابا بکھے شاہ ہوراں نے اپنیاں کافیاں وچ مُرشد نال عشق راہیں کلمے تیک اپڑن دا راہ
وکھایا۔ اوہناں دی کافی ”میرے کیوں چر لایا ماہی“ وچ ہیرتے رانجھے دی داستان راہیں معرفت
دے رنگ نوں بیان کیتا گیا اے۔ ملاحظہ ہووے:

میرے کیوں چر لایا ماہی
گن فیکون آوازہ آیا
تخت ہزار یوں رانجھا دھایا
چوچک دا اس چاک سدایا
اوہ آہا صاحب صفائی
میرے کیوں چر لایا ماہی
جوگی شہر کھیڑیاں دے آوے
جس گھر مطلب سو گھر پاوے

بُوہے جا کے ناد و جاوے (19)

بکھے شاہ دا آکھنا اے کہ دُنیا دی تخلیق دا حکم ”گن فیکون“ ہوندیاں ای رانجھا ہیرنوں

تخت ہزارے توں لین ٹر پیتے چوچک دا نوکر آکھوایا (میرا محبوب یعنی مرشد عرش معلیٰ توں دُنیا اُتے آگیا تے اوہ ذات باری دا غلام اکھوایا) اوہ باطنی صفائی رکھن والا سی یعنی اوس دا ظاہر تے باطن اکو جیہا سی۔ ہیرنوں جدوں جبراً کھیڑے (نفس، شیطان) دے نال گھلیا گیا تے رانجھے نوں جوگی دا روپ وٹا کے اوس دے کچھے جانا پیا۔ کھیڑیاں دے پنڈ رانجھا اوس ہیر کچھے جاندا اے جیہڑی کھیڑیاں دے ہر طرحاں دے سزاتے سامان (حواس دیاں لذتاں) نوں ٹھوکر مار کے رانجھے لئی بے تاب ہو جاندی اے تے جوگی اوس دے بوہے اُتے جا پڑدا اے۔ جوگی ہیر دے بوہے نادو جاند اے یعنی اوہ روح نوں باطن وچ کلمے نال جوڑدا اے۔ جوگی ہیر دے بوہے اگے ”چینا“ کھلار کے بہہ جاندا اے پر چینا چنگدیاں یعنی دُنیاوی کاروبار کردے ہوئے جوگی دی نظر ہمیش ہیر (روح) اُتے رہندی اے۔ جدوں ہیر جوگی دیاں اکھاں وچ ویکھدی اے۔ رانجھے دیاں اکھاں نوں پچھان جاندی اے تے بارگاہ الہی توں ہوئی بخشش دے طفیل جوگی اوس نوں لے کے تخت ہزارول روانہ ہو جاند اے۔

اوہ جوگی دے پیار وچ دیوانی ہو کے جوگی دے کچھے اوس دے دیس روانہ ہو جاندی اے۔ بُلھے شاہ دے کلام دا مطالعہ ظاہر کردا اے کہ اوہناں عام لوکائی اندر روحانی جاگرتی لئی اوہناں دی سماجی حیاتی وچوں مثالوں دتیاں تاں بے لوکائی نوں معرفت بارے جانکاری دتی جا سکے۔ اوہناں اپنیاں کافیاں وچ ایس ازلی تے ابدی قانون نوں ظاہر کیتا اے کہ مرشد عشق راہیں روح نوں باطن دے کلمے نال جوڑ کے ایس عالم فانی توں نجات دوا کے واپس مقام حق اُتے لے جاند اے۔ درحقیقت بُلھے شاہ دی شاعری دا مرکزی نکتہ عشق اے جیہدے راہیں سالک دے دل وچ کھلرن والا چائن نہ صرف اوس دی اندرلی تے باہرلی دُنیا نوں جگمگا دیندا اے سگوں عام لوکائی نوں وی معرفت دا چائن وندا ہو یا محبت تے انسانیت دا درس دیندا اے۔

حوالے:

- ☆ اسسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ اسلامیہ پوسٹ گریجویٹ کالج ریلوے روڈ، لاہور
- 1- سعید بھٹا، (مرتبہ)۔ سانجھ و چار (لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء) 389
  - 2- جے آر پوری، ٹی آر شنگاری۔ سائیں لکھے شاہ (لاہور: فکشن ہاؤس، 1999ء) 107-108
  - 3- پروفیسر حمید اللہ شاہ ہاشمی۔ شرح کلام لکھے شاہ (جہلم: بک کارنر، 2018ء) 102 تا 103
  - 4- جے آر پوری، ٹی آر شنگاری۔ سائیں لکھے شاہ، ص 110-111
  - 5- اُستاز العلماء حضرت مولانا الحاج محمد اسماعیل صاحب سنبھلی۔ مقامات تصوف (لاہور: یونیورسٹی بکس (1982) 90 تا 91
  - 6- حضرت شیخ بدر الدین اسحاق (مرتبہ)۔ ملفوظات حضرت شیخ فرید الدین مسعود گنج شکر اسرار الاولیاء (اُردو)، (مترجم) پروفیسر عبدالسمیع ضیاء (سایہ وال: مکتبہ فریدیہ، س ن) 150
  - 7- ایضاً، ص 154
  - 8- اُستاز العلماء حضرت مولانا الحاج محمد اسماعیل صاحب سنبھلی۔ مقامات تصوف، ص 99
  - 9- ایضاً، ص 65
  - 10- سید اختر جعفری، ڈاکٹر، پروفیسر۔ نوین زاویے (لاہور: پبلشرز ایمپوریم، 1989ء) 62 تا 63
  - 11- اقبال صلاح الدین، (مرتبہ)۔ لعلان دی پنڈ (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء) 437
  - 12- جے آر پوری، ٹی آر شنگاری۔ سائیں لکھے شاہ، ص 132
  - 13- محمد آصف خان (سودھن ہار)۔ آکھیا لکھے شاہ نے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2011ء) 182
  - 14- ایضاً، ص 77
  - 15- ایضاً، ص 255

- 16- حمید اللہ شاہ ہاشمی، پروفیسر۔ شرح کلام بکھے شاہ، ص 460
- 17- جے آر پوری، ٹی آر شنکاری۔ سائیں بکھے شاہ، ص 142 تا 143
- 18- اسلم رانا، ڈاکٹر۔ رمز روایت (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء) 104 تا 105
- 19- حمید اللہ شاہ ہاشمی، پروفیسر۔ شرح کلام بکھے شاہ، ص 355 تا 358

☆ ڈاکٹر عائشہ رحمان

☆☆ ڈاکٹر قمر النساء

لوک کھیڈ پنجابی ثقافت دے راکھے

Lok Khydh Punjabi Saqafat day Rakhy

Abstract:

In present research paper writer has researched about Punjabi Folk-lore through Lok Khydhan (Folk Games). Sports and games means all forms of physical activities through casual participation, aim at expressing or improving physical fitness and mental well-being, forming social relationships. In this article the writer focus on our cultural heritage through the folk games which have the great importance in our life. This research paper is also about the wisdom and life style through these folk games of Punjab. The present research is no doubt important and informative in this perspective.

Keywords: Folk-lore, Physical activities, Social relationship, Cultural, Heritage, Folk Games, Wisdom

.....

انسانی حیاتی اصل وچ آپو اک کھیڈ ای اے تے ہر جیون جوگا ایہدا کھڈاری بن کے حیاتی دی کھیڈ کھیڈ دا ”جیون“ دا اول سکھدار ہندا اے۔ جیویں بال دے جمن نال ای قدرت اوہنوں آپ کھیڈن دا اول سجھا دیندی اے۔ اوہ لے پیا آپو اپنے ہتھ پیر ماردا کھیڈ دار ہندا اے تے وڈیاں ہونڈیاں گوڈیاں بھار رڑھناتے بعدوں چیزاں پھرن لئی اوہناں کچھے نسن بھجن لگ

پنیدا اے۔ اصل وچ ایہنوں کھیڈ دا مڈھلا روپ آکھیا جاسکدا اے۔

Dictionary of Symbols وچ Tom Chetwynd موجب:

Games are related to the playful inventive and positive side of the child archetype.⁽¹⁾

انج بال، حیاتی دا مڈھ کھیڈ کھیڈ وچ ایہنوں سکھدے جاندا اے۔ فیوجیویں جیویں اوہ وڈا ہوندا جاندا اے اوویں اوویں ای اوہدیاں رُجھاں تے کھیڈاں وی ودھدیاں تے ویلے نال بدلدیاں جانداں نیں۔ اوہ پنڈیاں شہر دی اک تھاں توں دوجی تھاں تے علاقے دی پچھان کردا اگانہہ ودھدا جاندا اے تے انج اپنے آل دوالے توں نویاں نویاں گلاں تے وکھو وکھ کسب سکھدا لگا جاندا اے۔ ایہ اصل وچ لوک کھیڈاں ای ہونداں نیں جیہڑیاں دھرتی توں پھٹدیاں دھرتی واسیاں دے من وچ آپ مہارے تھاں بناؤندیاں نا صرف تفریح دا کارن بن دیاں نیں سگوں اپنے علاقے تے ثقافت دیاں ترجمان وی ہونداں نیں۔ انج لوک کھیڈاں راہیں اوس علاقے دے واسیاں توں متعلق ودھیر معلومات وی لئی جاسکدی اے۔ دنیا دی کوئی قوم اجیہی نہیں جیہدے اپنے لوک کھیڈ نہ ہوون۔ لوک کھیڈاں ساڈے فوک لور (Folk lore) دا اہم حصہ سمجھیاں جانداں نیں۔ جیہناں راہیں سماج وچ وسدی لوکائی دے مزاج، رویئے، کردار تے وسوں دے چنگے تے مندے پکھاں دی نشاندہی ہوندا اے۔ سید سبط الحسن ضنیغ ہوراں دے وچار موجب:

کسی قوم کے رویے، نفسیات اور رُخ و کردار کو جاننے کے لیے اس قوم کا لوک ورثہ ہی کارآمد ہوتا ہے اور صرف لوک ورثہ ہی ایک ایسا ورثہ ہے جسے سماجی شیشے کا مقام و مرتبہ حاصل ہے۔ انگریزی میں اس کے لیے Folk lore کے الفاظ استعمال ہیں۔ ان لکھا ثقافتی ورثہ اس ضمن میں شامل ہے اس کی آگاہی سے ہم کسی قوم کے رویوں اور نفسیات کی ہر پرت سے کما حقہ آگاہی حاصل کر لیتے ہیں۔⁽²⁾

لوک ورثہ لکھتی روپ وچ کیوں جے نہیں ہوندا پر سینہ بہ سینہ اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تائیں منتقل ہوندا رہندا اے۔ جیہدے راہیں اوس قوم دی تاریخ توں وی جانکاری حاصل

ہوسکدی اے۔ پنجاب دے لوک کھیڈ وی پنجاب دی دھرتی دی تاریخ توں دکھ ایس دھرتی دی ثقافت نوں سانجھی دکھائی دیندے نیں۔ پنجاب دے گھبرو تے الھڑ ٹیاریاں ایتھوں دی دھرتی دی خالص خوراک کھا کے تے مٹی نال مٹی ہوندیاں اجیہے کھیڈ کھیڈ دیاں ای دو جیاں نالوں دکھ نظر آؤندے نیں۔ کھیڈاں راہیں ناصر صرف انسانی جُسا صحت مند تے طاقتور ہوندا اے سگوں جسمانی تے ذہنی ودھا دے نال اودھی سماجی اخلاقی تے روحانی تربیت وی ہوندی اے۔ اودھی شخصیت وچ صحت مند تبدیلیاں رونما ہوندیاں نیں۔ بقول اسلم پرویز:

پنجاب دی لوکائی ایسے پاروں طاقتور، چست تے ہر مشکل دا ساہمنا
آسانی نال کرن والی مشہور اے۔⁽³⁾

اک دو جے نال مقابلے پاروں ہار جت نوں برداشت کرن دا جذبہ تے حیاتی وچ اگانہ ودھن دا حوصلہ وی پیدا ہوندا اے۔ انج حیاتی دیاں اوکڑاں سوکڑاں دا بھر پور ڈھنگ نال ساہمنا کرن دی ہمت وی پیدا ہوندی اے۔ انٹرنیٹ اُتے دتی گئی معلومات موجب:

Sports means all forms of physical activity which, through casual or organized participation, aim at expressing or improving physical fitness and mental well being, forming social relationships or results in competition at all levels.⁽⁴⁾

انج کھیڈ اک اجیہی سرگرمی دا ناں وی اے جیہدے راہیں انسان دی ذہنی تے جسمانی نشوونما ہوندی اے۔

سیانیاں نے جیسے نال صحت نوں جوڑیا اے تے صحت نال ورزش نوں۔ ورزش دا سبھ توں دلچسپ کچھ کھیڈ اے جیہدے راہیں نہ صرف جیسے دی حرکت متوازن رہندی اے سگوں بندے دی دلچسپی وی برقرار رہندی اے۔ Kaore Rodahl M.D مطابق:

Children are endowed with an urge to be active. It given half a chance, they will find a way to satisfy their desire for exercise wherever they are, whether they live in a castle or in an igloo. The

sooner children start to exercise, the better it is, in fact, it is not too early to start them as toddlers in order to develop, their muscle strength, and urance, coordination and the chances are better and stronger hearts. (5)

بالاں نوں کھیڈ کھیڈ وچ ای غیر محسوس طریقے نال ورزش وی کروائی جاندی اے تے اک دو جے نال تعاون کرنا وی۔ انج جسمانی تے اخلاقی توں وکھ سماجی تربیت دا کارن وی بن دے نیں۔ جتھوں تائیں لوک کھیڈاں دا سنبندھ اے اوہ نکلے نیانے نوں کھڈاون توں لے کے بڈھیاں دیاں داریاں وچ رُجھاں تائیں تے سویرے مسیتوں و ملیھیاں ہو کے سیر لئی جان توں کپکھی پکھیرواں نوں چوگا پاؤن تائیں غرض ہر شغل جیہڑا اوہنوں حیاتی دیاں صحت مند رُجھاں نال جوڑی رکھدا اے، کھیڈ ای اے۔ کھیڈاں کھیڈنا کوئی اج دی گل نہیں۔ مُڈھ قدیم توں لوک کھیڈاں کھیڈ دے آئے نیں۔ فرق اینا کو اے پئی ویلے دے نال نال ایہناں دے نال، طریقے تے قاعدے اصول بدل دے گئے۔ پرانی کھیڈ توں نویں کھیڈ نے جنم لیا تے نویں پرانی ہو کے فیر کسے ہو رُشکل وچ مونہ دکھالے آہندی اے۔ حفیظ طاہر دے بقول:

جہلم دے دریا دھرتی تے سکندر اعظم تے راجہ پورس دیاں فوجاں دا جوڑ پیا، خونی جنگ ہوئی تے راجہ پورس ہار گیا۔ سکندر اعظم نے اپنی جت دا جشن منایا جیہدے وچ کھیڈاں دے مقابلے وی کرائے۔ فیر بیاس دریا تے اپڑ گیا تے فوج نے اگے جان توں انکار کر دتا۔ سکندر اعظم نے فوج نوں باراں حصیاں وچ ونڈیا تے کھیڈاں دے جوڑ پوائے۔ (6)

پنجاب دی دھرتی ایس پاروں وڈی اہمیت دی حامل اے پئی ایس علاقے دی لوکائی دی ذہنی تے جسمانی صحت لئی صدیاں توں کھیڈاں دی دس پیندی اے جیہڑیاں اج وچ کسے نہ کسے روپ رنگ وچ کھیڈیاں جا رہیاں نیں۔ ایہناں نوں ایس ”لوک کھیڈاں“ آکھ سکے آں۔

دیکھیا جاوے تے لوک کھیڈاں وچ جتھے اک پاسے پورا پنجاب جھلکارے ماردا دکھالی دیندا اے اوتھے لوکائی دی رہت بہت، طور طریقے، ورت ورتا، رسماں ریتاں دے نال نال پورا جیون اپنے پورے جو بن وچ جھاتیاں پیا ماردا دکھالی دیندا اے۔ اج توں کوئی دو ڈھائی سو ورھیاں پہلاں دے پنجابی ادب راہیں وی ایہناں کھیڈاں نوں محفوظ کرن دا آہر کسے نہ کسے شکل وچ دکھالی دیندا اے۔ وارث شاہ نے اپنی شہرہ آفاق لکھت ”ہیر رانجھا“ وچ ہیر نوں اپنیاں سہیلیاں نال پانی وچ کئی کھیڈاں کھیڈ دے دسیا اے۔ ایہ کھیڈاں پنجاب دی رہتل تے ثقافت دا اظہار کردیاں نیں۔ جیویں سید وارث شاہ لکھدے نیں:

مردے تاریاں ترن چغال پے کے کوئی نول نسل روڑھی آوندی اے

اتے تاریاں ترن چوا کر کے اک چھال گڑم دی لاوندی اے (7)

انج کھیڈ راہیں بالاں نوں نکیاں ہوندیاں توں وڈے ہون تیکر حیاتی لنگھاون دا جتھے ول آوند اے اوتھے ای پنجاب دے خاص طور تے پنڈاں تھاواں وچ کھیڈ وچ ای بالاں دی تربیت انج کمیٹی جاندی اے پئی اوہ پوری حیاتی اپنے سماج، تہذیب تے ثقافت دا وڈا مہاندرا بن کے اپنا اک کردار ادا کر سکدے نیں۔ پنجاب دیاں لوک کھیڈاں دیاں جڑاں اپنی ثقافت نال انج جڑیاں ہوئیاں نیں جیہناں نوں دکھ نہیں کیتا جاسکدا۔ جیویں کہ اسلم پرویز ہوریں وی لکھدے نیں پئی:

پنجابی فطرتاً کھیل کے دلدادہ اور عاشق ہیں۔ پنجاب نے کچھ عالمی

شہرت کے کھلاڑی بھی پیدا کیے ہیں۔ داراسنگھ نے کشتی میں ملکہ سنگھ

نے اٹھلیٹکس اور بلیر سنگھ نے ہاکی میں نہ صرف خود شہرت پائی بلکہ

دیس کا نام بھی روشن کیا ہے۔ پنجاب میں لوگوں کی عمر اور طاقت کے

مطابق ہر طرح کے کھیل ہیں۔ نوجوان کبڈی اور کشتی کے رسیا ہیں تو

بچے گلی ڈنڈا، کوکلا چھپا کی اور کھدو وغیرہ کھیلتے ہیں۔ بوڑھے لوگ اپنے

آپ کو تانا اور چوڑے میں منہمک رکھتے ہیں۔ (8)

انج جے دیکھیا جاوے تے نکیاں بالڑیاں کھیڈاں راہیں اپنی آون والی حیاتی دی

تیاری کردیاں نیں۔ گڈیاں پٹولھے سیوندیاں سیوندیاں گڈے گڈی دا ویاہ رچا کے جتھے اک

پاسے ویاہ دیاں رساں تے ورت ورتاریاں توں جانو ہوندیاں نیں اوتھے دو بے پاسے نکلے نکلے
بھانڈیاں وچ سیویاں، چول تے سالن پکا کے گھر داری دا ول وی سکھ جان دیاں نیں۔
بقول حفیظ طاہر:

گڈی گڈے دے کپڑیاں نوں کڑیاں پٹولھے آکھدیاں سن۔ ایہہ
کھید بہتا کڑیاں ای کھید دیاں سن۔ ایس کھید دا کوئی ویلا وقت تے
نہیں سی..... اصلی ویاہ وانگوں گڈے دی برات آندی سی۔ گڈی
والے بچے اڈیکدے سن، جدوں گڈا آندا سی شادی ویاہ دے گیت
دی گائے جان دے سن تے فیر گھر دے وڈے بچیاں لئی کھان پین دا
انتظام وی کردے سن۔⁽⁹⁾

پنجاب دی دھرتی اُتے ایس کھید نوں گڈے گڈی دا ویاہ آکھیا جاندا اے۔ بظاہر
بالڑیاں دی ایہ کھید اصل وچ اوہناں نوں حیاتی دی سمبھاؤنی ہوندی اے۔ ویاہ شادی دیاں
رساں ریتاں ساڈے پینڈ و سماج دی ثقافت تے رہتل دی عکاسی کردیاں نیں۔ انج ای اک ہور
لوک کھید ککلی وی پنڈاں توں دکھ پنجاب دے شہراں وچ وی بالڑیاں دی پسندیدہ کھید سمجھی
جاندی اے۔ ایس کھید راہیں جتھے بالڑیاں اک دو بے دادل پرچاؤندیاں نیں اوتھے ای رشتے
ناطیاں دی اہمیت وی ککلی دے بولاں راہیں دیکھی جاسکدی اے۔ جیویں ایہ بول:

ککلی کلیر دی

پگ میرے ویردی

دو پٹے میرے بھائی دا

شیر سپاہی دا

فٹے مونہہ جوئی دا⁽¹⁰⁾

پنجاب دے پنڈاں وچ پرھیادی اہمیت تے مانتا سرائے تے نبھی جاوون والی پگ راہیں
ہور ودھ جاندی اے۔ پگ سراں دا مان تے لوکائی وچ عزت دی نشانی سمجھی جاندی اے۔ اک
بھین دا اپنے ویردی عزت تے اوہدے اُتے مان نوں کھید دے ایہناں بولاں راہیں دیکھیا جا
سکدا اے۔ ایس دے نال سماج وچ جوئی دی عزت آدروئی کنی ہوندی اے۔ بھرا دے مقابلے

وچ اوہنوں وی ککلی دے ایس بول راہیں سمجھیا جاسکدا اے۔

انج ای منڈے کھیڈ کھیڈ وچ اپنے پیو دادے دے پیشے نوں اپناون دی نقل کردیاں
کدے واہی بیجی نوں کھیڈ دا حصہ بناؤندے نیں تے کدے کھوہ کیاری جیہیاں کھیڈاں کھیڈ
کے من پرچاوندے نیں۔ تگڑے دا پتر تگڑے کردار راہیں سپاہی، تھانیدار یاں سر پنچ بن کے کھیڈ
کھیڈ دا اے تے ماڑے دے پتر نوں چوڑھا، چمار بنا کے اوہدا موجود اڈانا سماج وچ طبقاتی ونڈ
دی عکاسی کردا اے۔ جیویں:

لیف لڑائی

تھانیدار دی بے بے آئی

پیسہ دے کے چُپ کرائی

آنادے کے گڈی چڑھائی (11)

وکھو وکھ مکالمیاں راہیں بال نوں گل کرن دا دل وی آجاندا اے تے وڈیاں ہو کے
پرھیا پنچائیت وچ اوہ بولن جوگا وی ہو جاندا اے۔ جیویں کھیڈ ”آ جڑی تے بھیدیاں“ وچ دوواں
وچکار انج مکالمہ ہوندا اے:

آ جڑی: گھاہ!

راہی: گھاہ نوں کیہ کرنا؟

آ جڑی: بھیدیاں نوں پاؤنا!

راہی: بھیدیاں نوں بلا کھاں، کتھے نیں؟

آ جڑی: اوہ اُچے بٹے!

بھیدیاں نوں بولو میر پو بھیدو

بیں ایس، بیں، بیں، بیں (12)

ویکھیا جاوے تے کھیڈ راہیں اوہ بال وی تعلیم حاصل کر جاندا اے نیں جیہناں کدی
سکول دا مونہہ وی تکیا نہ ہووے۔ جیویں باراں ٹہنی، کلی کہ جوٹا، سٹاپو، گگی چارا وغیرہ تے نال نال
انج بول بولدے نیں:

اک ڈھایا ڈھایا
 ڈھاہ کے بنایا
 ڈھائے ماری لت
 ہو گئے پورے سٹھ
 سٹھاں پیتی لسی
 ہو گئے پورے اسی
 اسیاں کھا دا گھیو
 ہو گئے پورے سو (13)

انج بال نوں کھیڈ کھیڈ وچ ای حساب کرن دا ول وی آ جاندا اے تے دو جے بنے
 وکھو وکھ شکلاں لیک کے ڈرائینگ دافن وی سکھ جانداے نیں۔ پنجاب دے بال کھیڈاں وچ
 ڈھیر سارے بول بولدے نیں جیہڑے کدی گیتاں داروپ دھار لینداے نیں۔ آپ مہارے
 مونہوں نکلے بول بول کے قافیہ ملاون دا ول وی آ جاندا اے تے انج ای لوک گیت جنم لینداے
 نیں۔

پنجاب دے واسی اپنے بالاں نوں کھیڈاں راہیں سماج وچ رہن سہن دا ول انج ای
 سکھاندے نیں۔ پئی اک سادھ مرادے معاشرے دے سدھے سادے سبھا دے لوک جتھے
 نکلیاں نکلیاں کھیڈاں راہیں حیاتی نوں سمجھن دا ول سکھدے نیں اوتھے ای وڈیاں ہو کے ایہو
 اوہناں دی اک سانجھی رہتل دا کارن وی بن جانداں نیں۔ جیویں لکن میٹھی کھیڈ وچ بال اکھاں
 میٹ کے اک دو جے نوں لہدے نیں تے مل جاون والا کھڈاری اوہدا سنگی بن جاندا اے تے
 مگروں اوہ رل کے دو جیاں نوں لہدے نیں۔ انج آپو وچ رل کے اک دو جے دا ساتھ دین دی
 پریرنا وی ملدی اے۔ جیویں آمنہ عامر لکھدیاں نیں:

The moment one player is caught he/she joins and
 tries to catch the other hidden players. Each seized
 player becomes the ally of the seeker who further
 helps him to find the rest of the players and the

chain gets longer till the last one too is found. This game helps the children to develop teamwork.⁽¹⁴⁾

پنجاب دے گھبر و جوان تے اُچیاں لمیاں ٹیاریاں اپنی ذہنی تے جسمانی صحت کپھوں
 اج وی دو بے علاقیاں توں اپنی اک وکھری پچھان رکھدیاں نیں۔ صاف ستھرا ماحول تے خالص
 خوراک دے نال نال سخت محنت تے کم دیاں رُجھاں پاروں ناصرف اوہناں دی جسمانی صحت
 قابل رشک ہوندی اے سگوں ذہنی تے سماجی تربیت وی سلاہن جوگ اے جیہڑی پنجاب دی
 رہتل دی ستھری عکاسی وی کردی اے۔ جیویں مقصود ناصرف چودھری لکھدے نیں:

بال عام طور تے اوہ کھیڈاں پسند کردے نیں جیہناں وچ دوڑن،
 بھجن، پھرن، چھوہن تے تلکن وغیرہ دا زیادہ حصہ ہووے۔ اک عمر
 تیک کڑیاں منڈے سانجھیاں کھیڈاں کھیڈدے نیں۔ فیر جد
 منڈے کڑیاں سیانے ہو جاندے نیں تے اوہ اک دو بے کولوں شرم
 تے جھک محسوس کردے نیں تے جے غلطی نال کوئی منڈا کڑیاں دی
 کھیڈ وچ جاشامل ہووے تے اوہ اوہنوں شرم دواؤن لئی آکھدیاں
 نیں:

منڈے کھیڈن کڑیاں نال

نک وڈاؤن چھریاں نال

انج ایہو شرم و حیا ساڈے مشرق یعنی پنجاب واسیاں دی اک وڈی
 نشانی سمجھی جاندی اے جیہڑی نکلیاں ہوندیاں توں ای بالوں
 کھیڈ کھیڈ وچ ای سمجھادتی جاندی اے۔⁽¹⁵⁾

گھوڑی، گھوڑی گھٹرس، چھالالاں چھڑے، باندرکلا، پٹوگرم، کوڈی تے کشتی ورگیاں لوک
 کھیڈاں ورزش دا کم وی دیندیاں نیں تے ایہناں راہیں پینڈو ماحول تے پنجاب دے مشہور
 کرداراں دی عکاسی ہوندی وی دیکھی جاسکدی اے۔ جیویں کھیڈ ”گھوڑی گھٹرس“ دے ایہ بول:

صاحب نے ماریا تیر

کوئی لے رانجھا

کوئی لے ہیر (16)

کھیڈ دے ایہناں بولاں راہیں سانوں پنجاب دے دو مشہور کلاسیکی قصیاں ول اشارہ
ملدا اے، مرزا صاحبان تے ہیر رانجھا۔ ایہ گل حقی اے پئی ایہ لوک کھیڈ جتھے پنجاب دے سماج
دا شیشہ نیں اوتھے ای پنجاب دی تہذیب تے ثقافت نوں اجاگر کرن دے نال نال ایتھوں دی
صدیاں پرانی رہتل دی سانجھ تے ایہنوں اگلیاں نسلاں تیکر اپڑاون وچ وڈا اہم کردار وی ادا
کردے نیں۔ لہذا ایہناں لوک کھیڈاں نوں جے ساڈے وڈکیاں دی جانیداد وانگوں وراثت
وچ ملن والا سرمایہ آکھیا جاوے تے غلط نہیں ہووے گا کیوں جے ایہناں راہیں اسیں اک
جیوندے جاگدے پنجابی سماج دی ودھیر پرانی حیاتی نوں ایہناں پوریاں رنگینیاں نال ناصر
دیکھ سکے آں سگوں آون والیاں نسلاں تیکر اپڑا کے ایہدی سانجھ کرنا وی ساڈا فرض بن جاندا
اے۔

حوالے:

- * Assistant Professor, Department of Punjabi, Lahore College for Women University, Lahore
- ** Assistant professor Punjabi, Govt Graduate College (W) Kamoke, Gujranwala.
- 1- Tom Chetwynd. Dictionary of Symbols (Glasgow: Caledonian International Book Manufacturing, 1982)165.
- 2- اختر حسین اختر، سید، ڈاکٹر۔ پنجاب کی لوک ریت (لاہور: لہراں ادبی بورڈ، 2001ء) دیباچہ
- 3- اسلم پرویز۔ پنجاب ادب اور ثقافت (لاہور: نگارشات، 1994ء) 1
- 4- <https://applied.sportspsych.org>
- 5- Kaare Rodahl M.D. George Allen. Be fit for Life (London: Unwin, Ltd, 1968) 100-101
- 6- عامر علی۔ کھیڈاں پنجاب دیاں (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لینگویج، آرٹ اینڈ کلچر، 2023) 27۔
- 7- عبدالعزیز بار ایٹ لاء۔ (مرتب) ہیر وارث شاہ (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1995ء) 95
- 8- اسلم پرویز۔ پنجاب ادب اور ثقافت، ص 127
- 9- عامر علی۔ کھیڈاں پنجاب دیاں، ص 33
- 10- تنویر بخاری۔ پنجاب کے لوک کھیل (اسلام آباد: لوک ورثہ کا قومی ادارہ، 1977ء) 162
- 11- ایضاً ص 59
- 12- ایضاً ص 81
- 13- ایضاً ص 55
- 14- عامر علی۔ کھیڈاں پنجاب دیاں، ص 100
- 15- مقصود ناصر چودھری۔ لوک کھیڈاں (لاہور: مقبول اکیڈمی، 1976ء) 22
- 16- تنویر بخاری۔ پنجاب کے لوک کھیل، ص 71

انسانی مانتاتے ابلاغ و بیچ ماں بولی دا کردار

THE ROLE OF MOTHER TONGUE IN HUMAN BELIEVES AND COMMUNICATION

Abstract:

Present research paper is about the role of mother tongue in human believes and communication. Communication is to convey one's thinking, feelings and information to others in their actual meanings. Basic, effective and most important tool of communication is tongue. Mother tongue is the most comfortable way of communication for a person. Complete and perfect communication depends on the language. One can express himself better in his mother tongue. It is also the best way of education for a child. Mother tongue is the easiest way for a person to communicate his thoughts, feelings and ideas to others. It is also a proper way to understand the things. On the other hand believe is the compulsory part of human's life. Believe belongs to the religion and language. Relations depend on believes. While believe directly attach with religion and culture. Muslim Suffies played a vital role for suppression of Islam in Punjab. They used local languages for preaching. The suffies who did poetry in local language for communication become

more famous and popular than others. In present research paper detailed discussion has been presented in this regard.

Keywords: Mother Tongue, Human Believes, Communication, Information, Tool of Communication, Complete and perfect Communication, Way of Education, Religion and Culture, Muslim Suffies.

لوکائی وچ جان پچھان تے دو جیاں نال وچار وٹاندر بندے دیاں مڈھلیاں جبلتیاں وچوں اک اے۔ جے دو جے لوک اوہنوں نہ جانن تے اوہ سماج وچ سکون بھری تے سکھی حیاتی نہیں گزار سکدا۔ بندہ اپنے سماجی رشتیاں تے تعلقات پاروں سکھدا تے حیاتی نوں اگے ودھاندا اے۔ سماجی تعلقات دا مڈھلا تعلق بندے دی زبان تے و بہار نال اے۔ و بہار وچ بندے دا رویہ تے رجحان دوویں آجاندا ہے۔ بندے دا رجحان جس پاسے چوکھا ہووے گا اوہدے تعلقات اوس کھیترو وچ ترقی پان گے۔ جیویں دین تے مذہب ول رجحان رکھن والے لوکاں دے تعلقات مذہبی قسم دے لوکاں نال چوکھے ہوندے نیں ایسے طرح سیاسی رجحان رکھن والے لوکاں دے تعلقات سیاست داناں نال تے کاروباری رجحان رکھن والے لوکاں دے تعلقات کاروباری لوکاں نال چوکھے ہوندے نیں۔ دو جا بندے دا رویہ ہوندا اے۔ اوہدے تعلقات دا بننا تے ٹٹنا اوہدے رویے اُتے وی منحصر ہوندا اے۔ چنگے رویے اوہدے تعلقات نوں ودھا دیندے نیں تے بھیڑے رویے اوہدے سکھیاں تے سچناں نوں وی اوہدے توں دُور کر دیندے نیں۔ رجحان تے رویے دے نال نتیجی شے اوہدی زبان اے جیہڑی سماجی پدھر اُتے اوہنوں دو جیاں نال جوڑدی یاں دو جیاں توں دکھ کردی اے۔ سگوں زبان اوہ مڈھلا ہتھیارا اے جیہڑا بندے نوں سماج نال جوڑدا یاں سماج توں دکھ کردا اے۔ زبان رُحمان تے رویہ انسانی ابلاغ دے مڈھلے جواں وچوں نیں۔

ابلاغ اپنے خیالاں، احساساں جذبیاں تے معلومات نوں دو جیاں تک اوسے حالت وچ اپڑاون داناں جس حالت وچ بندہ دو جیاں تانیں اپڑانا چاہندا اے۔ ابلاغ دی مڈھلی تے

سب توں اہم قسم لسانی ابلاغ اے۔ جیہدے وچ بندہ لسان یعنی زبان استعمال کردا اے۔ زبان ای فصیح ابلاغ دا بہترین، مؤثر ترین تے بنیادی ہتھیار اے۔ فصیح ابلاغ دا مطلب کسے غلطی توں پاک کامل ابلاغ اے۔ فصیح ابلاغ لئی سب توں ودھ موقع ماں بولی وچ ہوندا اے۔

اپنا سنیہا یا مطلب دو جیاں تک اپڑان لئی زبان نوں اک ہتھیار دے طور تے ورتیا جاندا اے۔ اپنے جذبیوں نوں بولی راہیں دو جیاں تک اپڑان لئی روئیہ وی اہم ہوندا اے۔ زبان راہیں گل بات نوں لسانی ابلاغ آکھیا جاندا اے۔ ابلاغ دامادہ ”بلغ (ب۔ل۔غ)“ توں اے جیہدا مطلب سنیہا اپڑانا اے۔ انگریزی وچ ایہنوں Communication آکھیا جاندا اے۔ ابلاغ بندیاں دے بندیاں نال رابطے نوں وی آکھیا جاندا اے جیہدا تعلق حواس خمسہ نال اے۔ کسے نال افہام و تفہیم پیدا کرنا وی ابلاغ اے۔ عمومی طور تے اشاریاں، زبان، رنگاں تے روئیے دے ذریعے ابلاغ کیتا جاندا اے۔ نظریاں، خیالاں، معلومات تے اطلاعات نوں اک تھاں توں دوجی تھاں لے جانا یا اک بندے توں دوجے بندے تک اپڑانا وی ابلاغ دے زمرے وچ آندا اے۔ دو بندیاں دا اک دوجے دی گل دے مفہوم نوں سمجھ لینا کامیاب ابلاغ اے۔ انسان اپنے سابقہ تجربات، مشاہدیاں تے موجودہ ضرورتاں دے مطابق کسے گل دے مفہوم نوں سمجھ کے اگے ٹوردا اے۔ آکسفورڈ لینگویج ڈکشنری وچ ابلاغ یعنی Communication دا مطلب ایہ دسیا گیا اے:

The imparting or exchanging of information by speaking, writing or using some other medium.⁽¹⁾

مطلب بولن، لکھن یا دوجے کسے ذریعے نال معلومات دی فراہمی یا تبادلہ Communication اے۔ جے ابلاغ کرنے والے دی گل سنن والے دے ذہن وچ پوری طرح بہ جاوے تے ایہ بلاغت اے۔ جے کلام کردیاں کردیاں گل اگلے بندے تک کسے عیب تے کجی توں بغیر منتقل ہو جاوے تے ایہ فصاحت اے۔ ابلاغی مہارتاں دیاں قسماں بارے ”سنجھنا چنا“ دے اک مضمون وچ تن قسماں دا ذکر کیتا گیا اے:

”لسانی تقریری ابلاغ۔ لسانی تحریری ابلاغ تے غیر لسانی ابلاغ۔“⁽²⁾

زبان اظہار دا سب توں بہترین ذریعہ اے۔ جیویں اسیں پہلے گل کر آئے ہاں اظہار

دے بہت سارے ذریعے ہوسکدے نیں۔ جیویں اشارے، نشانات تے تصویراں وغیرہ پر زبان دے مقابلے وچ ایہ سارے ناکافی نیں۔ آکسفورڈ انگلش ڈکشنری وچ زبان دی شرح انج کیتی گئی اے:

The language which a person has grown up speaking from early child hood.

Mother tongue, the first language you learn, you are a baby rather than a language learned at school or us an adult. (3)

زبان توں مراد اوہ بولی اے جیہڑی کوئی بچہ اپنے بالین توں ای سُن دا تے بول دا اے۔ ایس بولی نوں اسیں اوہدی ماں بولی وی آکھنے آں۔ ماں بولی اوہ مڈھلی بولی اے جیہڑی بچہ سکھداتے سمجھدا اے۔ نیلسن منڈیلا (1918ء۔ 2013ء) آکھیا سی جے تسیں لوکاں دے ذہناں وچ کجھ پانا چاہندے او تے اوہناں نوں سمجھ وچ آن والی زبان وچ گل بات کروتے جے تسیں اوہناں دے دلاں نوں چھونا چاہندے او تے اوہناں دی ماں بولی وچ گل بات کرو۔ 4 ماں بولی بچے دی نیم شعوری بولی ہوندی اے جیہدے وچ اوہ سُننے ویکھدا اے۔ خبرے ایسے کر کے آکھیا جاندا اے:

Language is Biological

زبان کسے قوم دی شناخت ہوندی اے۔ کیوں جے زبان دا تعلق سماج دے سیاسی، سماجی، معاشی تے تعلیمی معاملات نال ہوندا اے۔ ایسے لئی آکھیا جاندا اے کہ زبان تے سماج اک سکے دے دو رخ نیں۔ سماج دا زبان نال گوڑھا رشتہ اے۔ زبان تے سماجی تعلقات پیداواری عمل دے دوران وجود وچ آئے سن۔ ثقافت قوماں نوں جوڑ کے رکھدی اے تے زبان ثقافت نوں قائم رکھن داکم کردی اے۔ ایس حوالے نال نوجواناں دی ویب سائٹ تے موجود مضمون ”مادری زبان دی اہمیت“ وچ بیان کیتا گیا اے:

”زبان کسی بھی قوم کی جغرافیائی، تہذیبی، ثقافتی، سیاسی، سماجی اور معاشی تاریخ کا آئینہ دار ہوتی ہے۔ زبان ایک سماجی عمل ہے کیوں کہ سماجی پیداواری عمل کے ذریعے زبان وجود میں آئی۔ زبان انسانی

عمل کو شعوری انداز سے جوڑے رکھنے کا کام کرتی ہے۔ زبان ایک طرف اظہار کا ذریعہ ہے تو دوسری طرف معلومات کا ذریعہ ہے۔

انسانی سوچ کا براہ راست اظہار زبان ہے۔“ (5)

ابتھوں ایہ گل نتردی اے کہ زبان تعلقات دے قائم کرن وچ بنیادی کردار ادا کردی اے۔ دوجے پاسے زبان نوں ابلاغ دا ڈھلا سوماوی قرار دتا جاندا اے۔ زبان تے ابلاغ دے آپسی تعلق بارے حماد رضا نے اپنے مضمون ”زبان اور ابلاغ“ وچ انج وضاحت کیتی اے:

”ہر ماہر ابلاغیات یہ اچھی طرح سے جانتا ہے کہ زبان اور ابلاغ

کا آپس میں چولی دامن دا ساتھ ہے۔ آپ اپنی مادری زبان میں اپنا

مافی الضمیر زیادہ سہولت اور وسیع انداز میں بیان کر سکتے ہیں۔“ (6)

ایس وقت دنیا وچ لگ بھگ چھ ہزار زبانوں بولیاں جا رہیاں نیں۔ نوآبادیاتی عہد دے عروج تے زبانوں نوں Marfinalized کیتا گیا۔ ثقافتی انتظام دے عمل پاروں مقامی زبانوں تیزی نال آلپ ہوئیاں۔ نوآبادیاتی نظام دی باقیات دے طور تے ہوند وچ آن والے عالم گیر سرمایہ دارانہ نظام نے انسانی تاریخ وچ زبانوں نوں سب توں زیادہ نقصان پہنچایا اے۔ اقوام متحدہ نے زبانوں دی اہمیت تے گلوبلائزیشن پاروں زبانوں تے اوہناں توں وابستہ تہذیبیاں نوں لاحق خطریاں نوں محسوس کردیاں 2008ء تے 2019ء نوں زبانوں تے مقامی زبانوں دا ورہا قرار دتاسی۔ مگروں 2022ء توں 2032ء دے دہاکے نوں مقامی زبانوں دا دہاکا قرار دتا اے۔ تاں جے ایہناں زبانوں نوں محفوظ کیتا جاسکے۔ مقامی زبانوں دے تحفظ نال سماجی ایکلتا، ثقافتی حقوق، پائیدار ترقی تے حیاتیاتی تنوع دا وی تحفظ کیتا جاسکے گا۔ زبانوں آپسی تعاون نوں مضبوط کرن، سماج دی تعمیر، ثقافتی ورثے دی حفاظت تے سیاسی تحریک نوں متحرک کرن وچ اہم کردار ادا کردیاں نیں۔ ایس پکھوں اپنے مضمون ”اجو کے سے وچ پنجابی زبان، ادب تے کلچر دی لوڑ“ وچ ڈاکٹر فوزیہ حنیف نے لکھیا اے:

ماں بولی بندے دی ہوند تے طاقت ہوندی اے۔ ایہ جہی مضبوط تے

زور آور ہووے گی اونے ای بندے دے خواب، ارادے تے

مقاصد اچھے ہون گے..... انسانی حیاتی دے ارتقائی سفر دی

تاریخ دا مطالعہ کیتا جاوے تاں بندے دے دھرتی اُتے پیر رکھن
دے نال ای اوہنوں اپنے احساسات تے وچار دو جیاں نال سانجھے
کرن لئی اک پاسے زبان دی لوڑ پئی تے دوجے پاسے ڈھڈ بھرن
لئی ان پانی دا جتن کرنا پیا۔ (7)

پنجاب اُتے انگریزی تسلط دے قایم ہون مگروں اتھے وی لارڈ میکالے (1800ء۔ 1859ء)
دی ایجوکیشن پالیسی 1935ء دا نفاذ کیتا گیا۔ جیہدے پاروں پنجابیاں کولوں اوہناں دی ماں بولی
کھوہ لئی گئی۔ ایس پالیسی دے حوالے نال ڈاکٹر غلام حسین ذوالفقار نے اپنی کتاب ”تاریخ
یونیورسٹی اور نیشنل کالج“ وچ لکھیا اے:

1835ء میں تعلیمی کمیشن قایم کیا گیا۔ جس کے چیئرمین لارڈ میکالے
تھے۔ کمیشن کے ارکان اس اہم مسئلے پر دو گروہوں میں تقسیم ہو گئے
کہ برعظیم کے باشندوں کو علوم کی تعلیم دیسی زبانوں میں دی جائے یا
انگریزی کے ذریعے سے۔ لارڈ میکالے نے اس مرحلے پر اپنا
صدارتی ووٹ دے کر فیصلہ انگریزی کے حق میں کر دیا۔ اس طرح
برعظیم کا آئندہ تعلیمی نظام ایک ایسی بنیاد پر استوار ہونا شروع ہوا جس
کی خشیتِ اول ہی ٹیڑھی رکھی گئی۔ (8)

ایس طرح پنجابیاں نوں غلامی دی سب توں وڈی سزا ماں بولی توں علمی تے تعلیمی
دُوری دی صورت وچ ملی۔ ایہ سزا پنجابی اچ دی پورے بھار نال بھگت رہے نیں۔ پنجابیاں نوں
اچ وی اوہناں دی ماں بولی وچ تعلیم نہیں دتی جا رہی۔ جد کہ ماہرین تعلیم دا مننا اے کہ بچے لئی
مڈھلی تعلیم اوہدی ماں بولی وچ ای ہونی چاہی دی اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر صوفیہ یوسف دا
آکھنا اے:

زیادہ تر وقت بچے سے بات کرنے والی شخصیت اس کی ماں ہوتی
ہے۔ بچے کی ذہنی و نفسیاتی تشکیل پر اس تعلق کے گہرے نقوش ثبت
ہوتے ہیں اور اس کی فکری نشوونما میں بہت اہم کردار ادا کرتی ہے۔
ماں کی زبان ایک فرد کی شخصیت پر زبردست اور مثبت اثر ڈالتی ہے۔

اور اسے پر اعتماد بناتی ہے۔ (9)

ایہ تسلیم شدہ حقیقت اے پی سماجی تعلقات دے جڑن دی اہم وجہ تے ابلاغ دا مڈھلا سو ماں بولی ہوندی اے۔ کیوں جے ماں بولی وچ ابلاغ فطری ہوندا اے۔ جیہدے وچ گل دے اظہار یا گل نوں سمجھن لئی ترجمہ کاری دے عمل توں گزرنا نہیں پیندا۔ فصیح ابلاغ لئی بولی دی سوجھ ای ضروری نہیں ہوندی سگوں اوہدا بولن تے سنن والے نال قلبی تے نفسیاتی تعلق وی ضروری ہوندا اے۔ ایہ قلبی تے نفسیاتی تعلق سب توں ودھ ماں بولی نال جڑیا ہوندا اے۔ جیویں ڈاکٹر صوفیہ یوسف نے لکھیا اے:

مادری زبان کو سیکھنا تنقیدی سوچ کی مہارتوں اور دوسری زبانوں کو سیکھنے اور خواندگی کی مہارتوں کو بہتر بنانے کے لیے بھی بہت ضروری ہے۔ (10)

پنجابی زبان کروڑاں لوکاں دی ماں بولی دا درجہ رکھدی اے۔ پنجابی بولن تے سمجھن والے پاکستان تے بھارت توں دکھ شرق و غرب دے بہت سارے مکاں وچ کھلے ہوئے نیں۔ پنجابی بولی لئی دو وڈیاں لپیاں شاہ مکھی تے گر مکھی ورتیاں جاندیاں نیں۔ ایس توں دکھ ہور وی کئی لپیاں وچ پنجابی لکھی جاندی رہی اے یا لکھی جاسکدی اے۔ پنجابی دے درجناں لہجے ایہدی وسعت تے خوب صورتی نوں چارچن لاندے نیں۔ عصر حاضر وچ پنجابی زبان دے بولن والیاں دی سب توں زیادہ تعداد پاکستان وچ اے۔ جیہدے بارے ڈاکٹر ناصر رانا نے لکھیا اے:

پنجابی زبان سب توں ودھ پاکستانی پنجاب وچ بولی جاندی اے۔
جتھے ایہدے بولن والیاں دا تناسب کل آبادی دا 48 فیصد اے۔
جیہڑا وطن عزیز دی کل آبادی تقریباً 24 کروڑ چوں پونے 13 کروڑ
بن دا اے۔ (11)

تقریباً 24 کروڑ آبادی دے ملک پاکستان وچ بالائے نوں پلے گروپ توں ای انگریزی پڑھائی جاندی اے۔ سکولاں، کالجوں تے یونیورسٹیاں وچ سوائے مشرقی زبانوں دے باقی سارے مضموناں لئی ذریعہ تعلیم انگریزی اے۔ ایس لئی پڑھے لکھے طبقے دی اکثریت

انگریزی زبان توں واقفیت رکھ دی اے۔ ایہدے باوجود پاکستان دے قومی نشریاتی رابطے تے دکھائے جان والے چینلاں وچ انگریزی زبان دے چینل نہ ہون دے برابر نیں۔ جیہدی وجہ ایہ اے کہ پنجاب دا پڑھیا لکھیا طبقہ انگریزی زبان توں چنگا بھلا واقف ہون دے باوجود وی انگریزی چینل دیکھنا پسند نہیں کردا۔ قدرتی طور تے بندے دی جڑت اوس بولی نال ہوندی اے جیہدے وچ بولنا تے سمجھنا اوہدے لئی آسان ہوندا اے۔ ایہ زبان لامحالہ اوہدی ماں بولی ای ہوندی اے۔ پاکستان دے زیادہ تر چینل اردو وچ نیں۔ پنجابیاں لئی انگریزی دی نسبت اردو نوں سمجھنا زیادہ مشکل نہیں ہوندا ایس لئی پنجاب وچ اردو چینلاں دی ریٹنگ زیادہ ہوندی اے۔ جون 2024ء وچ Media Voir دے اک سروے مطابق حسب ذیل میڈیا چینل پاکستان وچ زیادہ دیکھے گئے:

بول نیوز۔ اے آر وائی نیوز۔ جیو نیوز۔ سما نیوز۔ 92 نیوز۔ دنیا نیوز۔

ہم نیوز۔ جی این این۔ نیو نیوز۔ لاہور نیوز۔ (12)

جے پاکستانی چینلاں تے چلائے جان والے پروگراماں دا ویروا کریے تے ایہ اندازہ ہوندا اے کہ پاکستانی چینلاں اُتے چلائے جان والے پسندیدہ پروگراماں وچ طنز و مزاح والے ٹاک شوں دی ریٹنگ باقی پروگراماں دی نسبت زیادہ ہوندی اے۔ حنا انیس دی اک رپورٹ موجب:

”ہنسنا منع ہے“ کے ساتھ ساتھ ہلکے پھلکے مزاح پر مبنی دیگر شوں میں ”ہوشیاریاں“، ”مذاق رات“، ”حسب حال“، ”سپر اوور“، ”کسوٹی“ اور ”شب دیگ“ بھی ناظرین کے چہروں پر مسکراہٹیں بکھیرنے میں کامیاب رہے۔ (13)

ایہ وی حقیقت اے کہ اُتے بیان کیتے گئے ٹی وی پروگراماں دی پسندیدگی دی وڈی وجہ ایہناں دے مکالمیاں وچ پنجابی زبان دا بہت زیادہ استعمال اے۔ کیوں جے مکالمہ کرن والے جدوں تک اپنی ماں بولی نوں اختیار نہیں کردے اوہناں دے بولاں وچ جان ای نہیں پیندی۔ ماں بولی دے ورتارے دی وجہ نال ایجھے مکالمے دل دے نیڑے محسوس ہوندے نیں۔ دل وچوں نکلن والے بول ماں بولی وچ ہوندے نیں۔ ایسے لئی اوہ بہتے فطری تے خالص ہوندے

نیں۔ ایسے کر کے سُنن والے دے دل وچ اُتر جاندے نیں۔ تدوں ای سارے ماہرین لسانیات دی ایہ متفقہ رائے اے کہ ماں بولی توں زیادہ کوئی دوجی زبان مؤثر نہیں ہوسکدی۔

مانتا بندے دیاں مڈھلیاں جبلتاں وچوں اک اے۔ منے جان دی چاہ ای بندے نوں ساری حیاتی حرکت وچ رکھدی اے۔ مانتا دا مڈھلا تعلق مذہب یا عقیدے تے بولی نال ہوندا اے۔ مطلب کسے نوں منن دا سبب یاں تے مذہب ہوندا اے یاں فیر زبان۔ لوکائی دی محبت یاں نفرت دا تعلق وی مذہب تے عقیدے دی بنیاد اُتے ہوندا اے۔ دنیا دیاں دکھ وکھ قوموں دے اُلٹ اسلام وچ قومیت دا تصور مذہب دی بنیاد اُتے اے۔ قومیت وی انسانی محبت یا نفرت دی بنیاد ہوسکدی اے۔ ایس پکھوں پنجاب دے خطے دی صورتِ حال وی بڑی دل چسپ اے۔ اتھے مڈھ قدیم توں ای مذہبی تے روحانی مانتا بہت زیادہ اے۔ خاص طور تے مسلمان صوفیاں دی آمدگروں اسلام اتھے سب توں وڈے دین دی حیثیت وچ اُبھریا۔ ایہ مسلمان صوفی مذہبی حوالے نال اعلیٰ تعلیم یافتہ سن۔ مسلماناں دی مذہبی زبان عربی اے تے ہندوستان آن والے بہتے صوفیاں دی ماں بولی فارسی سی۔ مسلمان بادشاہواں دی ہندوستان آمدگروں اتھے فارسی نوں سرکاری زبان دا درجہ حاصل ہو گیا سی۔ جیہڑا کسے نہ کسے طور تے انگریزاں دے تسلط تک قائم رہیا۔ ہندوستان وچ مسلم عہد حکومت دے دوران عربی تے فارسی اعلیٰ تعلیم دا ذریعہ سن۔

پنجاب وچ آن والے مسلمان اصفیاء عام لوکائی لئی ہدایت تے تبلیغ دین دا فریضہ انجام دیندے رہے۔ ایہ بزرگ نہ صرف ظاہری طور تے اعلیٰ پائے دے عالم دین سن سگوں روحانی تے باطنی پکھوں وی بہت اعلیٰ درجے تے فائز سن۔ جس پاروں خواص و عوام وچ اوہناں دی مانتا بہت زیادہ سی۔ ایہناں بزرگاں عام لوکاں نال گل بات لئی اوہناں دی ماں بولی نوں ای اختیار کیتا۔ لوک اوہناں دے سنیچے نوں سن کے تے اوہناں دے عمل نوں ویکھ کے اوہناں دے گرویدہ ہوئے۔ اتھے مسلمان صوفیاں دی مانتا نری مسلماناں تک ای محدود نہیں سگوں دوجیاں مذہباں دے منن والے وی اوہناں دے عقیدت مند نیں۔

مسلمان اپنے صوفیاں دی مانتا مذہبی حوالے نال بہت زیادہ کردے نیں۔ جیویں ہندوستان وچ حضرت داتا گنج بخشؒ، حضرت خواجہ معین الدین چشتیؒ، حضرت خواجہ قطب الدین بختیار کاکیؒ، حضرت خواجہ محمد باقیؒ، حضرت مجدد الف ثانیؒ تے حضرت میاں میر قادر علیؒ تے دوجے

ہزاراں بزرگاں دی مثال دتی جاسکدی اے۔ ایہناں بزرگاں دے نال کجھ صوفی اچھے وی سن جینہاں مذہبی حوالے دے نال نال تہذیبی حوالے نوں وی ساہمنے رکھیا۔ مسلمان ایہناں صوفیاں دی ماننا تہذیبی حوالے نال وی کردے نیں جیویں شاہ حسینؒ، سلطان باہوؒ، بلھے شاہؒ، وارث شاہؒ، مولوی غلام رسول عالم پوریؒ، سچل سرمستؒ، میاں محمد بخشؒ، خواجہ غلام فریدؒ تے انج دے دو بے شمار پنجابی صوفی شاعر نیں۔ مسلماناں توں وکھ دو بے مذہباں دے منن والے وی ایہناں صوفی شاعراں نوں تہذیبی حوالے نال من دے نیں تے اوہناں دے کلام پاروں اوہناں نال محبت تے عقیدت رکھدے نیں۔ پنجابی دے صوفی شاعراں دا ایہ حوالہ بہت مضبوط تے نکلڑا اے۔ ایہی وجہ اے پئی اوہ بہت سارے دو بے صوفیاں توں زیادہ عوامی مقبولیت تے ماننا رکھدے نیں۔

خبرے ایسے پاروں منیر نیازی نے آکھیا سی:

جیہڑیاں تھاواں صوفیاں جا کے لئیاں مل
اوہ اوہناں دے درد دی تاب نہ سکیاں جھل
اکو کوک فرید دی سُنے کر گئی تھل (14)

پنجابیاں دا دوجا وڈا مذہب سکھ مت اے۔ سکھ مت وچ وی مذہبی ماننا بہت زیادہ اے۔ پنجابی سکھ مت دی مذہبی بولی وی اے تے ثقافتی یا ادبی بولی وی۔ ایس پاروں سکھ ماننا وچ زبان تے مذہب دا فرق نہیں۔ اوہناں دی گرنٹھ وی پنجابی وچ اے۔ جیہدے وچ وکھو وکھ شاعراں دا کلام شامل اے۔ سکھاں دی مذہبی کتاب ثقافت، ادب تے مذہب دا مجموعہ اے۔ گرنٹھ صاحب وچ جیہڑے شاعراں دا کلام شامل کیتا گیا اے سکھ مذہب وچ اوہناں شاعراں دی ماننا بہت ودھ اے۔ ایس کتاب وچ بابا فرید دا کلام وی شامل اے۔ ایہی وجہ اے کہ سکھاں وچ اوہناں دی ماننا وی بہت زیادہ اے۔

پنجابی مسلماناں لئی مذہبی زبان عربی تے ادبی یا ثقافتی زبان پنجابی ہون پاروں ماننا وچ دونواں پکھاں دا عنصر موجود اے۔ تدوں ای اسیں ویکھنے آں پئی جیہڑے مسلمان صوفیاں نے پنجابی نوں ذریعہ اظہار بنان دے نال نال ایہدے وچ ادب تخلیق کیتا اوہناں دی ماننا دو بے صوفیاں دی نسبت زیادہ اے۔ مسلمان صوفیاں نوں منن والیاں وچ مسلماناں توں وکھ دو بے مذہباں دے لوکاں دی وی وڈی گنتی شامل اے۔ جیہدی مڈھلی وجہ اوہناں دا ابلاغ لئی

عام لوکائی دی ماں بولی نوں اختیار کرنا اے۔ پنجابی صوفی شاعراں نے اپنے کلام راہیں عام لوکاں وچ جو ماننا حاصل کیتی اے اوہدے وچ اوہناں داسنیہا تے خلوص بلاشبہ شامل سی پر ایہ وی حقیقت اے کہ جے اوہ پنجابی توں وکھ کسے ہور زبان وچ ایہ سنیہا دیندے تے اوہناں دی ماننا انج نہ ہوندی۔ مکدی گل ایہ اے کہ فصیح ابلاغ لئی ماں بولی توں ودھ کوئی دوجا ذریعہ کارآمد نہیں ہوسکدا۔ انسانی ماننا لئی مذہب دے نال نال ثقافت، ادب تے ماں بولی وی اونے ای اہم نیں۔

جیہدی جیوندی جاگدی مثال پنجابی دے صوفی شاعر نیں۔

حوالے:

- * Assistant Professor , IPCS. Punjab University, Lahore
- 1_ The Oxford English Dictionary. (Krachi: Oxford Press, 2003) Communication
  - 2_ سبھاچنا۔ مادری زبان کی اہمیت (لاہور: فکر نوجوان ویب، 18 مارچ 2023ء)
  - 3_ The Oxford English Dictionary.(Krachi: Oxford Press, 2003) Language.
  - 4_ <https://www.youthdissent.org/2023/03/08/madri-zuban-ki-ehmit>
  - 5- As Above
  - 6_ حماد رضا۔ زبان اور ابلاغ (لاہور: روزنامہ جسارت، 21 فروری 2022ء)
  - 7_ ڈاکٹر فوزیہ حنیف۔ اجوکے سے وچ پنجابی زبان، ادب تے کلچر دی لوڑ مشمول مضمون کھوج شماره 91 (لاہور: انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، پنجاب یونیورسٹی، جولائی۔ دسمبر 2023ء) 19، 25
  - 8_ ڈاکٹر غلام حسین ذوالفقار۔ تاریخ یونیورسٹی اور نیشنل کالج (لاہور: جدید اردو ٹائپ پریس، 1962ء) 1-2
  - 9_ ڈاکٹر صوفیہ یوسف۔ مادری زبان اور فکری نشوونما مشمولہ مضمون روزنامہ دنیا (لاہور: دنیا پبلشرز، 21 فروری 2022ء) 8
  - 10_ ایضاً
  - 11_ ڈاکٹر ناصر رانا۔ ماں بولی دی اہمیت تے تہذیبی کردار مشمولہ چھماہی لیکھ شماره 37 جلد 20 (لاہور: لیکھ، جولائی۔ دسمبر 2023ء) 23
  - 12_ <https://www.pakistanitratings.com> 13-07-2024 (01-06PM)
  - 13_ حنا انیس۔ ٹی وی اسکرین مشمولہ سنڈے میگزین روزنامہ جنگ (لاہور: جنگ پبلشرز، 8 جنوری 2023ء) 15
  - 14_ منیر نیازی۔ سفر دی رات (اسلام آباد: دوست پبلی کیشنز، س۔ن۔) 9

پنجابی لوک واراں وچ ماں دا کردار ”کال“ دا اک روپ

Abstracts:

Folk literature of Punjabi language is so rich. Especially women characters of folk Wars are literally present the sketch of Punjabi women. This article examines the historical and psychological aspects of Punjabi women through Folk Wars of Punjab.

Keywords: Women, Characters, Folk Wars, Historical, Psychological, Aspects.

کے وی وسیب دا ماضی اوہدے مستقبل اُتے باقی عوامل دی نسبت سبھ توں ودھ اثر انداز ہوندا۔ ماضی، تاریخ دیاں کتاباں وچ ہی نہیں ہوندا سگوں ایہ اپنیاں دکھو دکھ صورتاں وچ اک پیڑھی توں دوجی پیڑھی تائیں سفر کردا رہندا اے۔ ایہو ماضی فرد تے قوم دے آدم نوں ہلونا اے تے اوہناں نوں کجھ نہ کجھ کرن دی سکت دان کردا اے۔ ایہ اصول جد پنجابی وسیب اُتے لاگو کریئے تاں اک عجیب صورت حال نال واہ پیندا اے۔ اوہ ایہ کہ پنجاب دا ماضی کیہڑا اے؟ اوہ جیہڑا باہر لے دھاڑ وی اپنی دھونس نال لاگو کردے رہے یا اوہ جیہڑا اتھاویاں وسنیکاں نے ہنڈایا؟ دراوڑاں دے وسیب وچ جنی دی حاکمیت سی۔⁽¹⁾ جنی دی حاکمی خورے اوہدی تخلیقی سکت پاروں سی۔ کسے شے نوں تخلیق کرن لئی سچ، ترس، سوجھ، پریم، قربانی، عاجزی تے جوڑن والے گناں دی لوڑ ہوندا اے۔ ایہ گن قدرت ولوں ہی سوانی نوں ملے نیں۔ ایہو گن سماج دی مثبت اُساری لئی لوڑیندے نیں۔ ایہناں گناں پاروں ہی دراوڑاں نے سوانی نوں حاکم بنائی رکھیا۔ جیہدا فائدہ ایہ ہویا کہ اوہناں دے وسیب نے ترقی دیاں اجیہاں منزلاں طے کیتیاں جیہناں نوں ویکھ کے ہُن دا انسان وی اچھنچھے وچ پے جاندا اے۔

آریاواں وچ مرد دی حاکمی منی جاندی سی، مرد دی حاکمیت اوہدی طاقت پاروں سی۔⁽²⁾ ایہ طاقت زنانی دے گناں دی سانجھ تے رکھی پاروں دتی گئی سی۔ پر آریاواں نے ایس طاقت والے گن دی ورتوں اپنے لو بھ لئی کیتی۔ انج طاقت جیہڑی اک مثبت قدر سی اوس وچ منفی لو بھ دی وس رل گئی تے اوہ وسیب نوں اُسارن دی بجائے ڈھاون والی شے بن گئی۔ اج وی ایہو طاقت تے لو بھ دُنیا نوں تباہ کری آوند اے۔ کیوں جو اج آریہ ہی نہیں پوری دنیا دے وسیب تے ہی مرداں دی حاکمی دا پھریرا لہردا پیا اے۔ مرداں نے جنی دے سہج، ترس، صوبھ، پریم تے جوڑن والے گناں تے اُسرے ہوئے وسیب اُتے ملن ماریا تاں کام، کرودھ، لو بھ، موہ تے ہنکار والے اوگناں تے اُساری کیتی۔ جدوں سوانی دی حاکمی سی اوس ویلے سارے جنیاں تے جنے سوانی دی تخلیقی قوت دی پوجا پاروتی، سرسوتی، شاردا، لکشمی وغیرہ دے روپ وچ کردے سن۔ پر نر پردھاگی قائم ہون نال مرداں نوں ایہ وی وارے نہیں سی۔ اس لئی مرداں نے دیوی پوجا نوں ختم کرن دا ایہ طریقہ ایجاد کیتا کہ دیویاں دے ویاہ دیوتیاں نال کر دتے جاوے۔ پاروتی شو نال ویاہی گئی، سرسوتی برہماناں ویاہی گئی تے لکشمی ویشنو نال۔ ویاہ ہون نال نر بھارو ہویا تے ناری اڈھین من لئی گئی۔ برہمن پندتاں نے سوانی نوں دھرم دے اُچھاڑ پٹھ پرایا دھن کر گھکایا۔ ایس سبھ اڈنبر نے سوانی نوں کاوڑ دلوائی تے اوہدا اک نواں روپ ساہنے آیا ”کال“ والا روپ۔ سوانی دے اس روپ نوں پورے ہندوستان وچ پوجیا جاندا اے۔ کال دی پوجا اوہناں علاقیاں وچ بوہتی ہوندی جیہناں وچ درواڑ رہندے سن۔ ایہو کال پنجابی ڈھولیاں وچ تے پنجابی واراں وچ آوندی اے۔ لوک واراں وچ سورمیاں دیاں ماواں کال دا ہی روپ نیں۔ جیہڑیاں نر پردھان وسیب نوں اُلٹاؤن لئی اپنے جے نراں نوں ہی اگے کریندیاں نیں۔ کال کوئی دیوی نہیں سی، ایہ تاں سوانیاں دے دل وچ وسدی اوہ کاوڑ اے جیہڑی اوہناں نوں اپنی ورھیاں بدھی محنت دے ڈھیہہ جاوے پاروں ہوئی سی۔ ایہ کاوڑ ہر زمانے وچ رہی اج وی موجود اے۔ اسے گل نوں نجم حسین سید نے اپنے لفظاں وچ انج لکھیا اے:

پر اوہ ناردا نابر روپ وی اے ایہناں ساریاں روپاں دے پچھے
کھلوتا۔ ناردا ایہ نابر روپ باتشہی ویاہار نوں نہیں مندا۔ اپنے سرتے
دھرے بھار نوں سٹ گواوے ہی اوہدی ہوند دا ممول مڈا اے۔ پرایہ

نابر رُوپ اُٹھیا اے اچیت وچوں۔ ہزاراں ورھیاں دی دیڑ
 پیٹھوں۔ ایہ زہر قہر بن کے پھر دا اے بھرداری تے ملوانی دے اندر۔
 اندروں بھیندا اے اوہناں نوں۔ کال نوں سنگھار دی کوئی طلب نہیں
 نہ ای اولاد دی رتجھ اے، نہ گھر وساوں دی، وت وی اوہ اپنے زردی
 مہلی بن کے دن رات سنگھار کیتی رکھدی اے۔ (3)

سوانیاں دا ایہ پراسرار روپ واراں وچ ظاہر ہوندا اے۔ جتھے اوہ مرداں دی اُسے
 طاقت نوں ورت کے اوہناں دے نر پردھان سماج نوں ڈھاون دا اُپرالا کردیاں نیں جیہڑی
 طاقت نے اوہناں نوں ادھین کیتا سی۔ پراتتھے وی سوانیاں دا ایہ گن ضرور اے کہ اوہ مظلوم دا
 ہی ساتھ دیندیاں ہوئیاں نظر آوندیاں نیں۔

پنجابی لوک شاعری وچ ”وار“ رچنا دا سسے لگ بھگ دسویں صدی عیسوی نیا
 جاندا اے۔ ایہ اوہ سسے سی جدوں تقریباً سارے شمالی ہندوستان وچ اک سانجھی زبان بولی جاندی
 سی۔ اوس سسے کیوں کہ اک طرح دی لسانی سانجھ پائی جاندی سی اس لئی اوس سسے دے رچے
 گئے ادب نوں وی شمالی ہندوستان (جس وچ پنجاب وی شامل اے) دا لوک ادب ہی سمجھنا
 چاہیدا اے۔ اس دور دی وار شاعری وچ سوانی دی دلیری تے بہادری دا بیان کیوں ہو یا اس
 بارے ڈاکٹر پریتم سنگھ جی دی رائے بہت اہم اے۔ اوہ لکھدے نیں:

سنسکرت، آپ بھرنش اتے پراکرت وچ بیر کاؤ جیونی شہنگا راتے سدا
 چارک سکھیا دے ادھین سی۔ استری نوں کہانی پوری کرن لئی پیش
 کیتا جاندا سی۔ اصل وچ ساری بیرتا اوس دے گرد گھمدی ہے۔
 بہت سارے روپکاں اتے نکاراں نوں خوبصورت ڈھنگ نال لڑائی
 بیان کرن دی تھاں اُس دی سندر تا پرگٹ کرن لئی ورتیا گیا ہے،
 ڈنگل (راجستھان، سندھ تے پنجاب وچ بولی جاوے والی اک پُرانی
 بولی) کووتا دا اس کووتا نالوں وڈا فرق ایہ ہے کہ اس وچ بیرتا دا کزتو
 ایہ ہے کہ اس وچ بیرتا دے کزتو کیول مرداں دے ناں نال ہی نہیں
 جوڑے گئے سگوں اس وچ استریاں نے وی بھاری گنتی وچ مہتو

پُورن ناکاواں دے روپ وچ پرویش کیتا ہے جیویں پدماوتی، جواہر
 بائی، کرشنا گماری اتے کزناتوتی۔ استریاں دے اس بھاگ نے کوتا
 دا روپ ہی بدل دتا ہے۔ اس وچ اوس دی سریرک سُندر تا نہیں
 جیہڑی مہتو گرہن کردی ہے۔ سگوں ایہ اوس دی اندرلی دلیری جیہڑی
 اوس دے پتی جاں پتر دا حوصلہ بُلند کردی ہے۔ (4)

ایہ اوہ خصوصیتاں نیں جیہڑیاں سانوں بعد وچ لکھیاں جاون والیاں پنجابی لوک
 واراں وچ خاص طور تے ہور کلاسیک واراں وچ عام طور تے ملدیاں نیں۔ جس ویلے عرباں،
 افغاناں، تُرکاں، ایرانیوں نے مُغلاں نے پنجاب نوں فتح کرن دیاں کوششاں کیتیاں اوس سے
 رن وچ اوہناں دا پالا راجپوتاناں نال پیا۔ راجپوتاناں دی بہادری نوں اوہناں نے گھلے دل نال
 منیا۔ ایہ بہادری راجپوتاناں نوں اوہناں دیاں ماواں، بھینیاں تے دھیاں توں ملدی آرہی سی۔
 جیہڑیاں اوہناں جت وچ برابر دیاں حصہ دار سن تے ہار دی صورت وچ جیوندیاں جی ستی ہو
 جاون نوں اک مذہبی رسم توں ودھ بہادری دی علامت سمجھدیاں سن۔ ایہ راجپوتاناں پنجابی وار
 کاری وچ وی لہو نوں گرماون والے بول بولدیاں نیں۔

اکبر بادشاہ نے جیمیل نوں سد کے اوہدی دھی دارشتہ منگیا۔ جیمیل دے انکار تے بادشاہ
 نے جنگ دی دھمکی دتی تے جنگ دیاں تیاریاں چھوہ دتیاں۔ جیمیل اپنے بھرا ”پھتے“ کول اپڑیا
 تے اوہنوں ساری حال حقیقت بیانی۔ جیمیل پھتتا آپس وچ جنگ دی سلاہ کر رہے نیں کہ اوہناں
 دے دربار دار برہمن آوند اے تے اوہناں نوں دسدا اے کہ اوہدی پتری وچ اوہناں دی ہار نظر آ
 رہی اے۔ برہمن دی پیش گوئی سُن کے دوہیں بھرا چپ کر گئے نیں۔ اوہناں دی چپ نوں ویکھ
 کے خود شاعر بولدا اے۔ شاعر دے بول وچ اوہ گھبراہٹ اے جیہڑی دوہاں بھراواں نوں ہے
 اک پاسے اوہ جنگ لڑن پاروں جذباتی نیں تے دوجے پاسے حقیقت ایہ ہے کہ اوہ اکبر دا مقابلہ
 نہیں کر سگدے۔ اسے دُپدھاتے پریشانی وچ اوہ چپ ہی نیں کہ اوہناں دی ماں ”کیسراں“
 اوہناں دی پریشانی نوں بہادری تے ہلا شیری دے بولاں نال انج مُکا وندی اے:

بولے ماتا کیسراں، سُن جیمیل دانے!

پتر! تہاڈے تے بادشاہ، دے ہوئے سخن دیوانے

تُسیں مہندی لالو، موت ہتھہ بخہ گانے

جنگ کرو بادشاہ نال، گلاں رہن جمانے (زمانے)

جیوندے دھی تُسیں نہ دیو، قسم دھرم ایمانے (5)

اس پوڑی وچ جیمیل پھتے دی ماں اوس ویلے بولی ہے جدوں اوہدے پتر برہمن دی پیش گوئی نوں سن کے چُپ رہے نیں۔ اوہناں دی ایہ چُپ اپنے آپ دی تے بادشاہ دی طاقت دے تولن لئی اے۔ اوہناں دی عقل ایہو کہندی اے کہ اپنے توں کئی گنا طاقتور دشمن نوں نہ چھیڑیا جاوے۔ ایہنوں عقلمندی دی کہیا جاسکدا اے پر اک سچ ایہ وی ہے کہ بز دلی عقلمندی دا بانا پاکے ہی آوندی اے۔ ماں اس گل نوں سمجھدی اے۔ اس لئی اوہنے اک پاسے ماڑی جیہی ٹوک کیتی ہے اوہناں دی مردانگی نوں ”تُسیں مہندی لالو“ کہہ کے۔ پنجاب وچ مرداں نوں مہندی لاون دا کہنا اوہناں نوں مہنہ مارنا ہوندا اے۔ ماں اوہناں دی چُپ نوں ویکھ کے مہنا مار رہی اے کہ بادشاہ دے لاؤ لشکر داٹن کے چُپ کر گئے جے تاں تُسیں مہندی لالو۔ ماں نے اوہناں نوں اک ہور بہت باریک گل اس پوڑی وچ سُجھائی ہے اوہ ایہ ہے کہ ”جیوندے دھی تُسیں نہ دیو، قسم دھرم ایمانے“ نر پردھانگی سماج وچ سوانی دا کوئی وی رُپ ہووے (ماں، دھی، بھین، سوانی یا مٹگ) اوہنوں مرد اپنی مالکی بیٹھ ہی رکھدے نیں۔ اوہناں دی مردانگی اوہناں نوں ایہ سمجھاندی ہے کہ جدوں وی زن، زر یا زمین دی راکھی لئی اپنی طاقت ازمانی ہووے تاں لڑائی سوانی دی ہوند نوں بچاؤن لئی نہیں سگوں اپنی ہٹھ تے مردانگی نوں بچاؤن لئی لڑنی اے۔ ایس گل نوں لوک ادب راہیں انج بیانیہ گیا جدوں برکلی نے رائے احمد خاں کھرل کولوں اوہدی گھوڑی مٹگی۔ اوس سے رائے احمد خاں جواب دیندا اے:

خان احمد آکھے، سُن انگریزا کھلیا،

بھوئیں، گھوڑیاں تے رتاں کسے نہ لکھ دیتیاں (6)

اماں کیسراں اپنے پتراں وچ اوہیو کاوڑ بھردی اے جیہڑی نر پردھان سماج نے اوہناں وچ بھری ہوئی اے۔ پر اماں کیسراں دی کرنی تے سماج دی کرنی وچ فرق ایہ ہے کہ اوہ ایہ سبھ گُجھ اکبر دے ظلم والے حکم نوں ڈکن لئی اپنے پتراں نوں اگے ٹور رہی اے۔ ایہ جان کے وی کہ اوہناں مُڑ نہیں پرتتا۔ پر نر پردھان سماج آئے دن اک نواں اکبر جمد اے۔

جیمیل پھتے دی کہانی وچ بولدی اماں کیسراں جنگ وچ بھاگ نہیں لیندی پر جنگ نوں
بھڑکاون وچ اوہدا مُول بھاگ اے۔ انجے دا ہی اک کردار دُ لے دی وار وچ ’لدھی‘ دے
رُوپ وچ آؤندا اے۔ دُلا اپنے پیو فرید تے دادے ساندل دیاں قدماں تے ٹردا ہو یا اکبر
نون ٹیکس نہیں دے رہیا۔ اُلٹا اکبر دے شاہی فرماں نوں کسے خاطر وچ لیائے بغیر اوہدے
امیراں تے تاجراں نوں لُٹدا اے۔ اوہدیاں ایہناں کماں توں تنگ آکے اکبر نے اپنی فوج گھلی۔
جس ویلے فوج اچڑی اوس ویلے دُلا پنڈ وچ نہیں سی سگوں اپنے مامے کول گیا سی۔ اکبر دی فوج
نے دُ لے دے پنڈ نوں تباہ کر دتا تے اوہدے گھر والیاں نوں قیدی بنا کے لئے ٹرے۔ دُ لے دی
قیدی ماں دُ لے نوں ایہ بول بولدی اے:

لدھی نے کُوکاں ماریاں، مار کے لمی ڈھاہ
پُتر گیاں سیں نانکے شہرنوں، اتے گھوڑی تے کاٹھیاں پا
وے تیری لے چلے پنڈی لُٹ کے، وچ ہاتھیاں دے ہودیاں پا
کیہ لئے بہیں گا مجلسے، کیہ رہسی آجگ تے ناں
تیریاں نوںہاں دھیاں لئے چلے، کیہ رہ گئی شرم حیا
مرزا چلیا ای باندھاں بنھ کے، داغ لا دتا راجپوتی نوں لا
جے توں بند راجپوت دی، مینوں باندھاں چھڑا کے دکھا
جمنا تے مرجاونا، مرداں دے بول رہن سر جا (7)

دُ لے بھٹی تے جیمیل پھتے دی وار سیاسی نوعیت دیاں واراں نیں۔ اک اجیہی سیاسی لڑائی
دا ہنگارا سکھاں دے دور وچ وی ملدا اے۔ ملتان اُتے نواب مظفر خاں دی حاکمی اے۔ اوس
توں ملتان کھوہن لئی سکھ اپنیاں فوجاں چاڑھ لیائے نیں۔ مظفر خاں نے ایہناں دا مقابلہ پورے
زور نال کیتا اے۔ مظفر خاں نوں ہار ہون لگی تاں اک سوانی وی برقع پہن کے اوس نال لڑن
لگدی اے۔ اوس سوانی دی لڑائی دا نقشہ شاعر نے انج اُلکیا اے:

بی بی پکڑ تلوار پہن برقعہ، باہر آئی، ماریاں تلواراں، منہ کسے نہ دکھایا
رتوں کی گنگ چلی، جیسے ساون دتیا ہلے، دے دانوں بھاگ چلے،
کال جوگاں گئی لرز آئیں (8)

استھے فیر شاعر نے ایس بی بی نون کال آکھیا اے پر کال دے نال نال شاعر نے ایس بی بی نون جوگن وی آکھیا اے۔ کال تے جوگن دا اکٹھا ذکر آیا اے۔ کال تے جوگن دیاں علامتاں پہلے وی پنجابی ادب وچ پرچلت نیں۔ دمودر نے اپنے قصے وچ جدوں ہیر دے آتن دا مقابلہ نورے سنبھل نال کروایا تاں اوس ہیر تے اوہدیاں سکھیاں نوں ”جوگنیاں“ آکھیا اے:

وگیاں تیغاں، اِدوں اُدوں، کبھی صفت اکھاہیں
 لو تھیاں جھڑن زمیں دے اُتے، رت لگے جنگھیں باہیں
 جوگنیاں رت پیون آئیاں، سس دھڑاں تے ناہیں
 آکھ دو مودر لال زمیں سبھ، التا جیویں وواہیں (9)

ایہناں جوگنیاں دی علامت نوں سمجھدیاں ہو یاں نجم حسین سید نے لکھیا اے:

دُوروں ملوک دسدیاں کڑیاں ہُن سنبھل راٹھاں واستے رت
 پیونیاں جوگنیاں تھی گنیاں ہن۔ جوگنیاں ماں دیوی کال (کالی)
 دیاں سپاہناں نیں۔ ایہہ اج دھرت ماں ولوں نویں زپر دھان ماکی
 نال ٹکر لین لئی پڑیں لتھیاں نیں۔ (10)

یعنی کال دی پوجا کرن والے جوگی تے جوگنیاں اوہدے سپاہی نیں۔ پر مظفر خان ولوں لڑن والی سوانی جوگن نہیں اے پر شاعر نے اوہنوں جوگن کیوں آکھیا؟ خورے شاعر نے اوہدی کرنی وچ اوہیورنگ ویکھیا اے جیہڑا سوانیاں نوں اُدم دیندا اے زپر دھاگی نوں اُلٹاؤن لئی۔ ایہ اُدم کسے دھرم دی لیہہ تے نہیں چلدا۔ جتھے وی کسے سوانی تے ظلم ہووے گا اوہدا کال رُوپ اوہنوں جاگرت کرے گا۔

سکھاں دے ظلم توں بعد ظلم دی اک گھور ہنیری جھلی جس دنیا دی سوچنی تے کرنی نوں اُکا بدل کے رکھ دتا۔ اس ہنیری نوں پنجاب وچ فرنگی تے سکے باندر آکھیا گیا اے۔ اس دور وچ پنجاب دا قبائلی نظام ٹٹ گیا تے انفرادی آزادی دے سوہنے نعرے پٹھ پنجاب نوں تروڑ مروڑ کے رکھ دتا گیا۔ اوہ انج کہ جاگیرداراں تے نویں اُبھر دے سرمایہ داراں دا آپس وچ موہ ودھیا تے اوہناں اکٹھ کر لیا۔ پنجاب وچ سرمایہ دار ہی جاگیردارن تے جاگیردار ہی سرمایہ دارن۔ اوہناں نوں انگریز حاکم دی پوری ہلاشیری حاصل سی۔ ماڑے وی اس ہلاشیری توں انجان نہیں

سن۔ کچھ علاقیاں وچ ایہناں دے خلاف باغیاں دے اکٹھ بنے تے پلے اتے دھاڑاں ہوندىاں رہیاں۔ ایہناں باغیاں وچوں ہی اک ”ملنگی“ اے۔ ملنگی دی سوانی نوں جاگیرداراں دیاں سوانیاں نے اک ماچھن کولوں مہنا مروایا تے اکھوایا کہ جے اوہ اپنا آٹا تندوری تے لیائی تاں چودھرا ناں اپنا آٹا تندوری تے نہیں لیاون گنیاں۔ ایہ ہتک والا سلوک نہ ”ملنگی“ دی سوانی کولوں برداشت ہویتے نہ ”ملنگی“ دی ماں کولوں۔ ملنگی دی ماں اپنی اس ہتک دا سُن کے ملنگی دی آنکھ انج جگاؤندی اے:

سُن کے کلیجہ میرا گیا پھٹ وے
جگ وچ بچیا مچا دے لٹ وے
”لاکھو“ والے چودھری نوں وڈھ سٹ وے
جگ وچ بچیا مچا دے لٹ وے
ڈاکو آہندے ہور تُوں بنا لئیں جٹ وے
جگ وچ بچیا مچا دے لٹ وے (11)

ماں دے اس ہاڑے نے ملنگی نوں اک نابر بنا ٹوریا۔ اجیہا نابر جیہڑا تنگڑیاں کولوں کھوہ کے ماڑیاں وچ ونددا اے۔ جیہڑا انگریز سامراج لئی تے ڈردا پر چھاواں اے پر ماڑیاں کمیاں لئی ٹھنڈی چھاں۔ ملنگی نوں بناون وچ اوہدی ماں دا ایہ ہاڑا اہم اے۔ ملنگی دی ماں اندر سٹی اوہیو کال مڑ جاگ کھلوتی اے۔ اوس کال نے ملنگی نوں اک نواں روپ دان کیتا اے۔ اجیہا روپ جیہڑا لوک اچیت وچوں اُگھڑیا تے مڑ لوک اچیت وچ ہی سما گیا۔

انگریز دا زمانہ اے، انگریز اپنے وفاداراں نوں جاگیراں وندن دے نال نال ظلم دے نویں نویں طریقے سکھا رہیا سی۔ اوسے ویلے راوی دی ہٹھار ول دو پتیر احمد تے احمدی وی وسدے نیں احمد پنڈ دا چودھری بنیا تے اوس اپنی سرکار وانگ لوکائی تے ظلماں دا جھکھو جھلا دتا۔ احمد نے احمدی دی زمین تے قبضہ کیتا پر احمدی نے کوئی بدلہ نہ لیا۔ احمد ہور دلیر ہو گیا تے اوس سجھیا کہ اوہ سبھ گجھ کر سکا اے۔ اک دن احمد نوں کھوہ تے کانجن پاون لئی لکڑی دی لوڑ پئی تاں اوس احمدی دے گھر آگول بیری دا رُکھ پٹ لیا۔ اس رُکھ پٹھ احمدی دی ماں بہہ کے چرخہ کندی سی۔ اوہنوں بہوں دُکھ ہویا۔ اوس اپنے پتر احمدی نوں کہیا کہ جے توں نہ ہوندوں تاں مینوں گجھ دُکھ

نہ ہوندا جو میرا کوئی بدلہ لین والا نہیں اے۔ پر تیرے جیڈے جوان پتر دے ہوندیاں ہو یاں وی جے کوئی میرا بدلہ نہ لوے تاں ماڑی گل اے۔ ایہ گل سُن کے احمدی نے ماں نوں کہیا مینوں بتی دھاراں بخش۔ ماں نے خوش ہو کے پیار دتا، بتی دھاراں بخشیاں تے اوہنوں بدلہ لین لئی گھل دتا۔ احمدی نے کہی دا اجیہا وار کہیتا کہ احمد دو ٹکڑے ہو گیا۔ اتھے احمدی دی ماں آن کے کہندی اے:

ماں پئی آہدی اے: ڈاڈھیاں متھ کے چاٹوریا بچڑا،
لُوں نہ دیواں ہا مانگواں، کروڑیں تے لکھیں (12)

یعنی میں اپنا پتر بہت سوچ سمجھ کے اس راہ تے ٹوریا اے۔ جے کوئی بندہ عام حالات وچ اوہدے جسم دا اک وال وی میرے کولوں لکھاں کروڑاں واری منگد اتاں میں نہ دیندی پر ایس دشمن دے ظلم پاروں میں آپ اپنا پتر اس راہ تے ٹوریا اے۔
گوہ نال ویکھیا جاوے تاں کیسراں، لدھی تے احمدی دی ماں دا اکوڈھ اے تے ایس ڈکھ دا اکوای اُپا اے۔ یعنی اوہ اپنے اپنے زمانے دے ظلم نوں مکا و لئی اپنی اندر لی کال سکت نوں جگاؤندیاں نیں تے اپنے پتر بھینٹ دے کے گل دا بھلا کرن دا اُپرا لا کردیاں نیں۔ ایہ تے اوہ ریکارڈ اے جیہڑا پیڑھیو پیڑھی لوکائی دیاں دلاں والیاں سلاں تے اُکریا رہیا۔ اے کئی اجیہاں ہو رکیسراں تے لدھیاں دے پتر ایس نر پردھان سماج نوں مکا و لئی خوشی خوشی موت دے گانے بنھ کے دار دی پینگھ جھوٹے ہوسن پر اوہناں دا ریکارڈ پوتھیاں وچ نہیں ملدا پر ضرور اوہ پنجابیاں دے چت چیتے وچ رنج مچ گئے ہوئے نیں۔ اسے لئی پنجابی ماداں اج وی اپنے پتراں نوں طاقت تے دلیری دیاں دعاواں و نیاں لوریاں دیندیاں نیں۔

حوالے:

- ☆ لیکچرار: گورنمنٹ کلیتہ البنات ایسوسی ایٹ کالج لاہور
- 1- علی عباس جلاپوری۔ خرد نامہ جلاپوری (لاہور: تخلیقات، 2000ء) 251
  - 2- علی عباس جلاپوری۔ روایات تمدن قدیم (لاہور: تخلیقات، 2002ء) 188
  - 3- نجم حسین سید۔ گل واردی (لاہور: سچیت، 2010) 25
  - 4- پریت سنگھ، ڈاکٹر۔ پنجابی ساہت وچ بیر کا ودا وکاس (پٹیالہ: بھاشا و بھاگ پنجاب، 1988) 33
  - 5- پیارا سنگھ پدم۔ پنجابی واراں (پٹیالہ: قلم مندر، 1980) 499
  - 6- شارب، پروفیسر۔ کنیں بندے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984) 244
  - 7- احمد سلیم۔ لوک واراں (اسلام آباد: نیشنل کونسل آف دی آرٹس، 1971ء) 52
  - 8- شوکت مغل۔ ملتان دیاں واراں (ملتان: سرانجی ادبی بورڈ، 2004) 56
  - 9- دمودر داس (مرتب آصف خاں)۔ ہیر دمودر (لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986) 60
  - 10- نجم حسین سید۔ اکتھ کہانی ہیر دمودر بارے کجھ گلاں (لاہور: سچیت کتاب گھر، 2005) 50
  - 11- اقبال اسد۔ پنجاب دے لچپال پٹر (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1986) 94
  - 12- شارب، پروفیسر۔ کنیں بندے (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1984) 278

معراج نامہ قادر یار: تنقیدی تے تحقیقی جہات

Miraj Nama Qadir Yar: A critical and research review

Abstract:

Among the modern Punjabi storytellers, Qadir Yar has a prominent position. He opened his eyes in Mauza Machike (Gujranwala) and received a modest education, but despite this, the completeness of his writings is rarely found among other writers of his era that made him unique in creativity. His characterization is also appraisable. Qadir Yar is well aware of the tradition of storytelling in the Punjabi language. He is also famous for writing Mearaj Nama, Raja Risalo, Sohni Mahinwal, as well as writing Hari Singh Nalwa di War. The kind of religious devotion and humility and reluctance found in the religious story is understood by him, which also proves his poetic greatness. Qadir Yar's poetic thought is also expressed.

Keywords: *completeness of writings, appraisable characterization, humility and reluctance.*

.....

قادر یار دا اصل ناں قادر بخش تے تخلص قادر سی۔ اوہناں دا جنم 1232ھ بمطابق 1817ء نوں موضع ماچھیکے ضلع گوجرانوالہ وچ ہو یا۔ ذات دے سندھو جٹ سن۔ جیہدا ذکر اوہ

اپنے کلام وچ آپ وی کردے نیں:

موضع ماچھیکے پنڈ ہے جگہ میری سندھو ذات آکھ سنایا میں

قادر یار زیادہ پڑھے لکھے نہیں سن۔ میاں مولا بخش کشتہ امرتسری لکھدے نیں:

قوم دے جٹ زمیندار سن، معمولی تعلیم سی جس نوں اوہ بے علمی دے تھل

سمجھدے سن کیوں بے معراج نامہ وچ آپ لکھدے نیں:

جوڑ معراج مرتب کیتا جو کجھ ساتھوں سریا

میں دہقان بے علم بے چارہ دوس نہ جائے دھریا (1)،

بعض لکھاریاں دے نیڑے قادر یار بالکل ان پڑھ نہیں سن سگوں معمولی جیہی تعلیم

والے سن۔ اوہناں نے قرآن پاک میاں مولا بخش ہوراں دے دادے کولوں پڑھیا سی۔

قادر یار دے مرشد بارے مولا بخش ہوراں دسیا اے کہ آپ دے مرشد نور احمد ہوری سن۔

قادر یار دا ذریعہ معاش کھیتی تے واہی نیجی سی۔ بعض لکھاری آکھدے نیں کہ شروع

شروع وچ تے اوہناں دا ذریعہ معاش واہی نیجی سی پر فیروہناں شعر آکھنے شروع کردتے تے

واہی نیجی چھڈ کے اپنا ذریعہ روزگار شاعری نوں بنا لیا۔

آپ دا ویاہ ”بھولی“ نال ہو یا جو بڑی نیک تے بھولی بھالی وی سی۔ قادر یار ہوراں

دے چار پترن جیہناں وچوں تناں دے ناں دے جان دے نیں خیر دین، مولوتے تھو۔

آپ دیاں لکھتاں روزہ نامہ، معراج نامہ، قصہ پورن بھگت، راجہ رسالو، قصہ سوہنی

مہینوال تے ہری سنگھ نلوہ دی وار نیں۔

قادر یار دی وفات 1892ء نوں پنڈ ماچھیکے وچ ہوئی تے اوہناں دی قبر وی اوتھے ای

موجود اے۔

پنجابی وچ جدوں توں شاعری تخلیق ہو رہی اے اودوں توں ای اوہدے وچ پیغمبر

اسلام حضور نبی کریم ﷺ دی تعریف بیان ہو رہی اے۔ ایہدی اک مشہور شکل نعت وی

اے۔ نعت توں وکھ نور نامہ، تولد نامہ، حلیہ شریف۔

معراج نامے وچ حضور ﷺ دے صرف واقعہ معراج نوں موضوع بنایا جاندا اے۔

پنجابی وچ بہت سارے شاعراں نے معراج نامے لکھے۔ قادر یار نے مثنوی دی ہیئت دے

ڈھنگ نال معراج نامہ لکھیا۔ ڈاکٹر جمیل احمد پال نے ”پنجابی کلاسیکی لغت“ وچ مثنوی دے معنی ”دو مصرعیاں والی نظم“ دسیا اے۔⁽²⁾ یعنی مثنوی توں مراد اجیہی نظم جیہدے ہر شعر دے دو دو مصرعے ہم قافیہ ہوندے نیں۔ مثنوی وچ شاعرنوں سہولت رہندی اے کہ اوہ جس واقعہ نوں جنا جی کرے پھیلا سکدا اے۔

معراج نامے وچ قادر یار نے اپنی عاجزی تے انکساری دا اظہار کردے نیں۔ ایسے توں Serebryakov نے ایہہ نتیجہ کڈھیا اے:

Kadir Yar refers himself as an illiterate dhqan (3)

معراج نامے وچ عربی فارسی لفظاں دی ورتوں، حدیثاں دے حوالیاں تے محاوریاں توں ظاہر ہوندا اے کہ اوہ بالکل ان پڑھ نہیں سن۔ سگوں عربی فارسی دی کجھ نہ کجھ تعلیم ضرور رکھدے سن۔ درویش مزاج آدمی سن۔ تصوف تے درویشی دی دولت اپنے پیرو مرشد نور احمد ہوراں توں حاصل کیتی۔ ذریعہ معاش واہی بیجی سی۔ کجھ لوکاں دا خیال اے کہ اوہناں بعد وچ شاعری نوں ای ذریعہ روزگار بنا لیا تے درباری شاعری رہے۔⁽⁴⁾ قادر یار نے روایت نوں برقرار رکھدیاں ہو یاں معراج نامے دی ابتداء حمدیہ شعراں توں کیتی:

اللہ خالق رازق، مالک قدرت سندا والی
آدم جن، ملائک ہر شے دے تے نت سوا
رحمت دا دریا الہی بے پرواہ کہاوے
ظاہر باطن قدرت اسدی کجھ حساب نہ آوے⁽⁶⁾

قادر یار دا کہنا اے کہ میرے لئی ایہ واقعہ منظوم کرنا رب تعالیٰ دے خاص کرم دا نتیجہ اے۔ پنجابی قصہ گوئی دی روایت رہی اے کہ شاعر بڑے عاجزانہ لہجے وچ اظہار کردا اے کہ میری ایہ تخلیق میرا کوئی ذاتی کمال نہیں۔ ایہ تے خالق مالک دا خاص کرم اے کہ مینوں ایہ قصہ لکھن دی توفیق ملی۔ قادر یار لکھدا اے:

پاک رسول محمد صلی اللہ علیہ وسلم صاحب خاص حبیب خدا دا
قادر کرم رے دے پاروں قصہ کہے اوہناں دا

فضل اللہ دا مدد اوسے دی پایا دین نبیؐ توں
 کیتا شعر معراج نامے داسن کے مت سفینوں (7)

قادر یار دے معراج نامے دی سبھ توں نمایاں خصوصیت ایہ اے کہ ایہ قصہ مذہبی عقیدت تے فنی خوبصورتی دا حسین امتزاج اے۔ آپ نے بڑی محبت تے عقیدت نال معراج دا واقعہ بیان کیتا اے پر کجھ تھاواں تے ایہناں دی ایس مذہبی عقیدت پاروں فنی پکھ تے دھیان گھٹ جاندا اے۔ جیہدی وجہ نال شاعری دی ادبی خوبصورتی کجھ تھاواں تے کمزور محسوس ہوندی اے۔ ایس گل تے مزید چائن پاندے ہوئے عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:

”شعراں وچ کدھرے کھٹک بھڑک، ناپ تول دی لہر نہیں سگوں سدھی
 سادھی زبان وچ اپنے مطلب دا اظہار کیتا اے۔ انج عروض دے وی چنگے
 واقف نہیں جا پدے۔“ (8)

معراج نامے نوں پڑھیاں جتھے قادر یار دی شاعرانہ عظمت دا ثبوت ملدا اے او تھے شاعر دی فکر اوس حقیقت نوں وی ساہمنے لیان دا چارہ کردی اے جیہڑی انسان نوں ایس دنیا دے نال نال آخرت وچ وی کامیابی نال ہمکنار کردی اے تے اوہ اے خداتے رسول ﷺ دے حکم دی پاسداری۔ ایہدے لئی شاعر نے وکھو وکھ عذاباں وچ گرفتار اوہناں لوکاں دی حالت زار نوں بڑے دردناک انداز وچ بیان کیتا اے جیہڑے زندگی نوں ایہ سمجھ کے گزاردے رہے کہ ”ایہ جگ مٹھاتے اگلاکس ڈٹھا“ شاعر دے نزدیک اوہناں دا ایہ رویہ معاشرے وچ وگاڑتے آخرت وچ اوہناں لئی عذاب دا سبب اے۔ ایہدے لئی معراج نامے وچوں کجھ شعر ملاحظہ کرو:

کیہ کجھ آکھاں جو کجھ آہی سختی باب اوہناں دے
 ملک اوہناں نوں لیکے مارن پتھر وچ سراں دے
 ایہہ دنیا تے وچ نمازاں کردے آہے کاہلی
 دیہن رکوع سجود نہ چنگا کون بنے ہن والی
 بھٹکھے تے ترہائے دسن سختی حال برہنہ
 دوزخ اندر ملک اوہناں نوں چارن مشل حیواناں (9)

قادر یار دا اسلوب سادہ سے پُراثر اے۔ اوہ عوامی زبان وچ پیچیدہ تصوراں نوں

آسانی نال بیان کرن دا ہنر رکھدے نیں، پر کجھ نقاداں دا ایہ مننا اے کہ ایہناں دی زبان وچ فنی تخلیقی صلاحیتاں محدود نیں۔ معراج جیہے ڈونگھے موضوع تے لکھن لئی مزید اُچھے ادبی اسلوب دی لوڑی۔ قادر یار ہوراں نے معراج نامے وچ تسبیحیاں لکھیاں نیں جیہڑیاں عربی وچ ای نیں۔ ایس توں اوہناں دی مکمل مذہبی وابستگی دی دس وی پیندی اے۔ اک تسبیح ملاحظہ کرو:

”سُبْحَانَ مَنْ لَّا وَاصِفُونَ عَظْمَةَ مَنْتَبَهَا مَنْ حَصَدَتْ
لَهُ الرِّقَاتُ وَذُلَّتْ لَهُ الصِّفَاتُ“ (10)

معراج نامے دی کہانی دی ترتیب بہت سدھی تے پیچیدگی توں خالی اے۔ ایہدے وچ معراج تے پیش آن والے واقعاں نوں اک ترتیب نال بیان کیتا گیا اے۔ جیویں ست اسماناں دا ذکر ملدا اے:

اللہ باب آسان کریں توں ترتبے جو اسماناں
قادر عاجز کرے دعائیں پائیں یمن زباناں (11)

قادر یار دے معراج نامے وچ صوفیانا اثرات دا ڈونگھا رنگ دکھالی دیندا اے۔
جیہدے وچ نبی پاک ﷺ نوں روحانی رہنماتے قرب الہی دا وسیلہ سمجھیا گیا اے:
رُکھ سپاری ساؤنگیاں دا املی مرچ ترنجاں
دیکھ چمن دل تازہ ہووے دُور ہووَن دُکھ رنجاں (12)

قادر یار دے معراج نامے وچ صوتیات تے موسیقیت دا عمدہ رنگ دکھالی دیندا
اے۔ ایہناں دی بحر تے قافیہ بندی بہت متوازن تے موزوں اے۔ ونگی ویکھو:
کہے محمد ﷺ جبرائلا ایہہ عبادت چنگی
میں بھی عرضی ہوواں رب تے جے رب دیوے منگی
پھر فرمان ربے دا آیا پاک محمد ﷺ تائیں
وچ نماز قیام کھلونا اُمت نوں فرمائیں (13)

قادر یار نے اپنے معراج نامے نوں چار چن لاون لئی شعری صنعتاں دی وی ورتوں کیتی
اے۔ جیہدے وچ تشبیہ تے تلمیحاں دا اُگھڑواں رنگ دکھالی دیندا اے:

آئے نظر نبی سرور صلی اللہ علیہ وسلم نون اوّل نور ستارے
سنگل پالٹکائے ہوئے وانگ قندیلیاں سارے (14)

دوجی تھاں تے لکھدے نیں:

اوہ سلیمان پیغمبر مسجد اقصیٰ ہے بنوائی
ورھے دناں داراہ کے تھیں شامے اندر آہی (15)

قادر یار نے معراج نامے وچ منظر نگاری توں وی کم لیا اے۔ اوہناں نے منظر نوں
انج بیانیہ اے کہ پڑھنہار دیاں اکھاں سامنے اوہ اک حقیقی تصویر وانگ آکھڑا ہوندا اے۔
جیویں مسجد اقصیٰ دے ارد گرد باغیچے دے نورانی منظر نوں شاعر نے انج قلمبند کیتا اے:

اقصیٰ اندر جا محمد صلی اللہ علیہ وسلم ڈٹھے باغ ہزاراں
باغ چوفیرے اقصیٰ اندر حُلّے مشک بہاراں
انب انار بٹنگ لسوٹے انبلتاس ہزاراں
لاچی لونگ تے جمعفل چنے کھڑیاں سن گلزاراں (16)

شاعر نے عربی فارسی لفظاں نوں انج مہارت نال ورتیا اے کہ اوپرے نہیں لگدے۔

معراج نامے دے عنوانات فارسی وچ نیں۔ جیویں:

”باب در بیان دیدن آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم آسمان سوم را“ (17)

اک ہور عنوان ویکھو:

”باب در بیان رسیدن پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم در بیت المقدس“ (18)

قادر یار دا معراج نامہ باقی شاعراں دے معراج نامیاں توں پرانا اے۔ ایہدے
وچ واقعات نوں تفصیل نال کھول کے بیان کیتا گیا اے۔ ایہدے وچ ہر آسمان دا منظر تے
کیفیت انج بیان کیتی گئی اے کہ پڑھن سنن والا اوس کیفیت نال سرشار ہوندا چلا جاندا اے۔ ہر
آسمان اُتے جاری فرشتیاں دے نال نال آسمانی مخلوق تے جنت دوزخ دے منظر نوں من
کھویں انداز وچ بیانیہ گیا اے۔ ایہہ معلومات اللہ تعالیٰ دی ربوبیت تے آخرت اُتے ایمان
دی پختگی وچ ودھا کر دیاں نیں۔

قادر یار دے معراج نامے دی زبان عام فہم، سادہ تے رواں اے۔ جیہدے اُتے

اپنے علاقے دا لہجہ غالب اے۔ ایہ ٹھیک اے پئی کدھرے کدھرے جھول وی نظر آؤندے نیں
تے ردیف قافیے دیاں بعض خامیاں وی دکھائی دیندیاں نیں۔ مجموعی طور تے بیان وچ روانی
اسلوب وچ دلکشی تے زبان وچ مٹھاس اے۔ بعض جگہ تے نادر تے نایاب تشبیہاں شاعر نوں
داد دین اُتے مجبور کر کے رکھ دیندیاں نیں۔

☆☆☆

حوالے:

- 1- مولا بخش کشتہ۔ پنجابی شاعراں دا تذکرہ (لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء) 165
- 2- جمیل احمد پال۔ پنجابی کلاسیکی لغت (لاہور: عزیز پبلشرز، 1995ء) 374
- 3- قادر یار۔ معراج نامہ (لاہور: ملک بشیر تاجر کتب کشمیری بازار، سن) 44
- 4- Serebryakov. Punjabi Literature (Mascow: 1968)56
- 5- فیض الحسن۔ قادر یار دی حیاتی تے کلام، ص 65
- 6- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد۔ معراج نامہ قادر یار (لاہور: شعبہ پنجابی پنجاب یونیورسٹی اوری اینٹل کالج، 2012ء) 33
- 7- ایضاً ص 34
- 8- عبدالغفور قریشی۔ پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء) 394
- 9- قادر یار۔ معراج نامہ، ص 14
- 10- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد۔ معراج نامہ قادر یار، ص 75
- 11- ایضاً ص 62
- 12- قادر یار۔ معراج نامہ، ص 10
- 13- ڈاکٹر عصمت اللہ زاہد۔ معراج نامہ قادر یار، ص 64, 63